

ΚΡΑΤΟΣ-ΚΟΜΜΑ-ΣΥΝΔΙΚΑΤΟ 1980-2001: ΜΕΤΑΞΥ ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗΣ ΚΑΙ ΑΜΦΙΣΒΗΤΗΣΗΣ

Αθανάσιος Τσακίρης, υποψ. διδάκτωρ Κοινωνικής Επιστήμης, Τμήμα
Πολιτικής Επιστήμης και Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αθηνών

Η παρούσα ανακοίνωση αποσκοπεί στην ανάδειξη των σχέσεων του κράτους, των πολιτικών κομμάτων και των εργατικών συνδικαλιστικών οργανώσεων στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια της εικοσαετίας 1980-2000. Διατυπώνεται η υπόθεση εργασίας ότι, παρά τον ασφυκτικό εναγκαλισμό του εργατικού συνδικαλισμού από το κράτος και τα πολιτικά κόμματα καθ' όλη τη διάρκεια της εικοσαετίας, οι δυνατότητες αυτόνομης δράσης του συνδικαλιστικού κινήματος όχι μόνο δεν εξέλιπαν, αλλά εν δυνάμει δημιουργούνται συνθήκες ανάπτυξης νικηφόρων εργατικών αγώνων.

1. Εισαγωγή

Η βασική έννοια που μας απασχολεί είναι αυτή του συνδικαλιστικού κινήματος και των οργανώσεών του ως μορφών πολιτικής και κοινωνικής εκπροσώπησης.

Η εργατική συνδικαλιστική οργάνωση (συνδικάτο) ανήκει στα πολιτικά μορφώματα κοινωνικής εκπροσώπησης που ονομάζονται «ομάδες πίεσης»¹. Πρόκειται για μορφές πολιτικής οργάνωσης και δράσης που δεν στοχεύουν στην κατάκτηση της πολιτικής εξουσίας και του κρατικού μηχανισμού, αλλά αποσκοπούν στο να επιδράσουν στη λήψη αποφάσεων από τα κρατικά όργανα υπέρ των συμφερόντων επιμέρους κοινωνικών τάξεων, στρωμάτων και ομάδων.

Το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα ορίζεται ως «η πράξη της συνένωσης των εργατών είτε περιστασιακά είτε διαρκώς με σκοπούς επαγγελματικούς και πολιτικούς, αλλά στη βάση πάντοτε της εργατικής τους ιδιότητας»². Η ύπαρξη της τάξης των εργατών στον

1. Βλ. Ball A. & Peters G., (2001), *Σύγχρονη πολιτική και διακυβέρνηση: Εισαγωγή στην πολιτική επιστήμη*, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση, σσ. 193-216· Σεραφετινίδου Μ. (2002), *Εισαγωγή στην πολιτική κοινωνιολογία*, Αθήνα, εκδ. Gutenberg, σσ. 220-236.

2. Βλ. Γ. Φ. Κουκουλές (1984), *Για μια ιστορία του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος: Εισαγωγή στην παιδαγωγική της ιστορικής έρευνας*, Αθήνα, εκδ. Οδυσσέας, σελ. 17. Βλ. επίσης και το

ορισμό αυτό υπονοείται ότι μπορεί να γίνει κατανοητή μόνο μέσα από τον αγώνα των μελών της στην κατεύθυνση της ανατροπής του εκμεταλλευτικού συστήματος και της κυριαρχίας της αντίπαλης κεφαλαιοκρατικής τάξης. Συνεπώς το εργατικό κίνημα μπορεί να γίνει αντιληπτό ως ένα κοινωνικό κίνημα που παρεμβαίνει σε πολλά επίπεδα (πολιτικό, οικονομικό, ιδεολογικό κ.λπ.). Το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα ως «έννοια είδους» αποτελεί μια μερικότερη έκφραση του γενικότερου εργατικού κινήματος ως κοινωνικού κινήματος. Οι οργανώσεις του συνδικαλιστικού κινήματος (συνδικάτα) ασχολούνται «με την προαγωγή και προάσπιση των συμφερόντων των μελών τους»³. Τα πολιτικά κόμματα αποτελούν, σύμφωνα με τις αρχές της δημοκρατικής θεωρίας, την πηγή, την πρωταρχική οργάνωση και τα θεμέλια μιας κοινωνίας που θέλει να αποκαλείται δημοκρατική⁴. Εκφράζουν κοινωνικές, ταξικές και ιδεολογικές κινήσεις και διεργασίες και η ιστορική τους πορεία προσδιορίζεται σε μεγάλο βαθμό από τα ίδια τους τα μέλη και στελέχη που κρίνονται από την αποτελεσματικότητα της προσπάθειάς τους να ανταποκριθούν στις κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές εξελίξεις, δηλαδή από τη δυνατότητα των κομματικών δομών να επιδράσουν στη συγκυρία⁵. Παρεμβαίνοντας, λοιπόν, στις κοινωνικές εξελίξεις είναι λογικό, και πολιτικά θεμιτό, τα κομματικά μέλη και στελέχη στους διάφορους κοινωνικούς χώρους να εκφράζουν και να προσπαθούν να προωθήσουν τη δική τους πολιτική αντίληψη και να εγγράψουν στοιχεία του πολιτικού τους προγράμματος στη θεματική ατζέντα των διεκδικήσεων και των μεθόδων δράσης των κοινωνικών οργανώσεων (π.χ. συνδικάτα).

Επίσης στο πλαίσιο αυτών των βασικών ορισμών θα πρέπει να συμπεριλάβουμε την έννοια του κράτους ως κοινωνικής σχέσης, όπως την προσδιόρισε ο Νίκος Πουλαντζάς: «...το καπιταλιστικό στην περίπτωση μας, δεν πρέπει να θεωρείται ως μια ενδογενής οντότητα, αλλά, όπως άλλωστε συμβαίνει με το «κεφάλαιο», ως σχέση, ακριβέστερα ως η

λήμμα Νο. 704 στο Κραβαρίτου Γ. (1997), *Λεξικό Εργασιακών Σχέσεων: Ελλάδα*, Αθήνα, εκδόσεις Παπαζήση και Υπηρεσίας Επισημών Εκδόσεων των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, σελ. 269, όπου τονίζεται ότι συνδικαλισμός είναι «[Η] κίνηση οργάνωσης των εργαζομένων για την αποτελεσματική διεκδίκηση των δικαιωμάτων τους. Ο όρος περιέχει τόσο τις μορφές οργάνωσης που χρησιμοποιήθηκαν από τους εργαζόμενους με την εμφάνιση της βιομηχανικής επανάστασης για την υπεράσπιση και την προαγωγή των οικονομικών και ευρύτερα εργασιακών συμφερόντων τους, όσο και τις σχετικές θεωρίες και ιδεολογίες».

3. Πρόκειται για τον κλασικό ορισμό περί συνδικαλιστικών οργανώσεων που παρατίθεται στο Κατσανέβας Θ. (1996α), «Εισαγωγή στη θεωρία των εργασιακών σχέσεων και της οικονομικής της εργασίας» στο *Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων*, τεύχος 2, Απρίλιος, σελ. 9 και προέρχεται από S. and B. Webb (1920), *The History of Trade Unionism*, London, Longmans. Βλ. και λήμμα Νο. 707 για τις «συνδικαλιστικές οργανώσεις» στο Κραβαρίτου Γ. (1997), *ό.π.* (σημ. 2), σσ. 270-271.

4. Βλ. Παπαδημητρίου Γ. & Σπουρδαλάκης Μ. (επιμ.), (1994), *Τα καταστατικά των πολιτικών κομμάτων*, Αθήνα - Κομοτηνή, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, σελ. 11.

5. Για τις πολιτικές και κοινωνικές προϋποθέσεις της δημοκρατικής σταθερότητας αλλά και της δημοκρατικής ανανέωσης βλ. Offe Cl. (1996), «Δημοκρατική θεωρία και δημοκρατική πράξη» στο Λυριντζής Χ. - Νικολακόπουλος Η. - Σωτηρόπουλος Δ. (επιμ), *Κοινωνία και πολιτική: Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας*, Αθήνα, εκδ. Θεμέλιο - Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, σσ. 45-57.

υλική και ειδική συμπύκνωση ενός συσχετισμού δυνάμεων ανάμεσα σε τάξεις και μερίδες τάξεων, έτσι όπως αυτός εκφράζεται, πάντοτε με ειδικό τρόπο, μέσα στο κράτος»⁶. Το κράτος «συμπυκνώνει όχι μόνο το συσχετισμό δυνάμεων ανάμεσα σε μερίδες του συνασπισμού εξουσίας, αλλά και το συσχετισμό δυνάμεων ανάμεσα στον τελευταίο και στις δυναστευόμενες τάξεις»⁷. Η έννοια της εξουσίας, κατά συνέπεια, ορίζεται και αυτή με σχεσιακό τρόπο ως στρατηγική κατάσταση του συσχετισμού δυνάμεων μέσα σε μια δεδομένη κοινωνία: «[Με] τον όρο εξουσία, αναφερόμενο στις κοινωνικές τάξεις, πρέπει να εννοούμε την ικανότητα μιας ή περισσότερων τάξεων να πραγματοποιούν τα ειδικά τους συμφέροντα. Η εξουσία, αναφερόμενη στις κοινωνικές τάξεις, είναι μια έννοια που δηλώνει το πεδίο του αγώνα τους, το πεδίο του συσχετισμού των δυνάμεων και των σχέσεων της μιας τάξης με την άλλη: τα ταξικά συμφέροντα δείχνουν τον ορίζοντα της δράσης της κάθε τάξης σε σχέση με τις άλλες. Η ικανότητα μιας τάξης να πραγματοποιεί τα συμφέροντά της βρίσκεται σε αντίθεση με την ικανότητα (και τα συμφέροντα) άλλων τάξεων: το πεδίο της εξουσίας είναι επομένως αυστηρά σχεσιακό»⁸.

Κατά μία άποψη⁹, η ελληνική πραγματικότητα χαρακτηρίζεται από το μοναδικό φαινόμενο: την ύπαρξη συνδικαλιστικών παρατάξεων που συνδέονται με πολιτικά κόμματα, συνήθως με οργανικό τρόπο. Οι συνδικαλιστικές παρατάξεις δεν αποτελούν συνδικαλιστικές οργανώσεις¹⁰ με την αυστηρή και τη νομική έννοια του όρου, αλλά ενώ-

6. Βλ. Πουλαντζάς Ν. (1982), *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός*, Αθήνα, εκδ. Θεμέλιο, σελ. 184 (τα πλάγια του Ν.Π.).

7. Βλ. Πουλαντζάς Ν. (1982), *στο ίδιο*, σελ. 202 (τα πλάγια του Ν.Π.). Για την εξέλιξη των απόψεων του Νίκου Πουλαντζά, βλ. Jessop B. (2001), «Η στρατηγική επιλεκτικότητα του κράτους: Σκέψεις σχετικά μ' ένα θέμα του Πουλαντζά», στο Ρήγος Α. & Τσουκαλάς Κ., *Η Πολιτική σήμερα: Ο Νίκος Πουλαντζάς και η επικαιρότητα του έργου του*, Αθήνα, εκδ. Θεμέλιο - Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, σσ. 87-123. Μηλιός Γ. (1996), «Οι ασυνέχειες μιας ριζικής κριτικής: Η θεωρητική τομή και οι αντιφάσεις στο έργο του Ν. Πουλαντζά» στο Μηλιός Γ., *Ο Μαρξισμός ως σύγκρουση τάσεων*, Αθήνα, Εναλλακτικές Εκδόσεις/Δοκίμια 5, σσ. 117-150.

8. Βλ. Πουλαντζάς Ν. (1982), σελ. 210. Ο Ν. Πουλαντζάς συμφωνεί με τη διαπίστωση του Μ. Φουκώ για την εξουσία ως σχέση: «...η εξουσία δεν είναι ένας θεσμός, δεν είναι μια δομή, δεν είναι ορισμένη ισχύς με την οποία είναι προικισμένοι μερικοί: είναι η ονομασία που δίνουμε σε μια σύνθετη στρατηγική κατάσταση μέσα σε μια δοσμένη κοινωνία... Εκεί που υπάρχει εξουσία, υπάρχει αντίσταση, που ωστόσο, ή μάλλον για το λόγο αυτόν ακριβώς, δεν είναι ποτέ σε θέση εξωτερικότητας έναντι της εξουσίας». Απόσπασμα από το έργο του Φουκώ *La Volonté de savoir* (σελ. 123) και παρατίθεται από τον Ν. Πουλαντζά (σελ. 210).

9. Βλ. Ευρωπαϊκό Ίδρυμα για τη Βελτίωση των Συνθηκών Διαβίωσης και Εργασίας, 1997, *Λεξικό Εργασιακών Σχέσεων: Ελλάδα*, Αθήνα, Υπηρεσία Επίσημων Εκδόσεων των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων - εκδόσεις Παπαζήση, σσ. 271-2. Βλ. επίσης και Κραβαρίτου - Μανιτάκη Γ. (1986), «Οι εργασιακές σχέσεις στην Ελλάδα» στο Μάνεσης Α. και Βεργόπουλος Κ., *Les Temps Modernes: η Ελλάδα σε εξέλιξη*, Αθήνα, εκδ. Εξάντας, σσ. 287-306.

10. Βλ. Ευρωπαϊκό Ίδρυμα..., 1997, *στο ίδιο*, σσ. 270-1. Οι «συνδικαλιστικές οργανώσεις» είναι οι «οργανώσεις που επιδιώκουν την υπεράσπιση των συμφερόντων των εργαζομένων», που αναγνωρίζονται από το νόμο (άρθρα 23 και 12 Συντ. 1975/1986 και 87η Διεθνής Σύμβαση Εργασίας που έχει επικυρωθεί από την ελληνική Βουλή).

σεις μελών των κομμάτων που μεταφέρουν στο συνδικαλιστικό κίνημα τις θέσεις των αντίστοιχων κομμάτων¹¹.

2. Μια ιστορική καταγραφή της σχέσης κράτος, κόμμα και συνδικάτο στη μεταπολιτευτική Ελλάδα

α) 1974-1981

Για να κατανοήσουμε καλύτερα την εξέλιξη του συνδικαλιστικού κινήματος και τη σχέση του με το κράτος και τα κόμματα, οφείλουμε να αναφερθούμε εν συντομία στη δεκαετία 1970-80 και ιδιαίτερα στα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης, όταν διαμορφώθηκαν οι βασικές αρχές και αντιλήψεις που επικράτησαν στο χώρο του συνδικαλισμού. Σημαντικοί παράγοντες που έλκουν την καταγωγή τους στη μετεμφυλιακή περίοδο και που επηρέασαν τον τρόπο άσκησης εξουσίας, την πολιτική κουλτούρα και συμπεριφορά της μεταπολιτευτικής περιόδου είναι η κομματική πόλωση, η εμμονή σε πελατειακές πρακτικές και ο κρατικός παρεμβατισμός σε όλες τις μορφές και πτυχές της πολιτικής και κοινωνικής ζωής της χώρας και, κατά συνέπεια, στον τρόπο ανάπτυξης και εξέλιξης του συνδικαλισμού¹².

Οι κυβερνήσεις της πρώτης μεταπολιτευτικής περιόδου, δηλαδή οι κυβερνήσεις της Ν.Δ., συνέχισαν σε μεγάλο βαθμό την εργατική και κοινωνική πολιτική των μετεμφυλιακών κυβερνήσεων της Δεξιάς. Το ασφυκτικό νομικό πλαίσιο που είχε επιβληθεί από το κράτος και μέσα στο οποίο ήταν υποχρεωμένες να κινούνται οι συνδικαλιστικές οργανώσεις είχε επιπτώσεις στις εργασιακές σχέσεις. Στο μεγαλύτερο μέρος τόσο του ιδιωτικού όσο και του δημόσιου τομέα της οικονομίας, και ιδιαίτερα στους βιομηχανικούς κλάδους, οι εργασιακές σχέσεις ήταν «ιδιαιτέρως καταπιεστικές, εξουσιαστικές, με στρατιωτική πειθαρχία και ιεραρχία», οι δε συλλογικές συμβάσεις περιοριζόνταν απλώς σε μισθολογικά θέματα¹³. Με την ισχύ του Ν. 3239/55 και την υποχρεωτική διαιτησία που καθιέρωνε απαγορεύοντας οποιαδήποτε απεργιακή κινητοποίηση κατά τη διάρκεια της συζήτησης, ακυρωνόταν ουσιαστικά η διαδικασία και το περιεχόμενο κάθε έννοιας συλλογικής δια-

11. Όπως τονίζεται από τον Γ. Κουκουλέ, δεν πρόκειται για «ιδεολογικά ρεύματα τα οποία γεννώνται εντός του κινήματος αλλά για πολιτικές 'φράξεις' οι οποίες μεταφέρουν, εντός του κινήματος, τις αναλύσεις, τους προγραμματικούς στόχους και τις αντιπαραθέσεις των πολιτικών κομμάτων». Βλ. Κουκουλέ Γ. (1998), «Συλλογικές εργασιακές σχέσεις», σε Πετρινωτή Ξ. και Κουκουλέ Γ. (επιμ.), *Επετηρίδα Εργασίας 1998*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Παντείου, σελ. 105.

12. Βλ. Ζαμπάρλουκου Σ. (1996), «Συνδικαλιστικό κίνημα και κρατικός παρεμβατισμός στη μεταπολιτευτική Ελλάδα: Μια συγκριτική προσέγγιση» στο Λυριντζής Χ. - Νικολακόπουλος Η. - Σωτηρόπουλος Δ. (επιμ.), *ό.π.* (σημ. 5), σσ. 97-118. Βλ. επίσης και Σωτηρόπουλος Δ. (1996), (*στο ίδιο*), σσ. 119-138. Για σύγκριση των μεταβατικών περιόδων από τη δικτατορία στη δημοκρατία σε Ελλάδα, Ισπανία και Πορτογαλία, βλ. Ζαμπάρλουκου Σ. (1997), *Κράτος και εργατικός συνδικαλισμός στην Ελλάδα, 1936-90: Μια συγκριτική προσέγγιση*, Αθήνα, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα.

13. Βλ. Αποστολίδης Λ. (1985), *Συνδικάτα και σοσιαλιστικός μετασχηματισμός*, Αθήνα, εκδόσεις Αιχμή, σσ. 95-98.

πραγμάτευσης¹⁴. Η κυβέρνηση της Ν.Δ., πέρα από το γεγονός ότι διατήρησε σε ισχύ το Ν. 3239/55, περιόρισε ακόμη περισσότερο τη λειτουργία και τις δικαιοδοσίες του συνδικαλισμού στους βιομηχανικούς κλάδους με το Ν. 330/76. Επρόκειτο, με άλλα λόγια, για μια «αμυντική δημοκρατία» που αποσκοπούσε στη διαμόρφωση ενός θεσμικού - οργανωτικού πλέγματος για την απορρόφηση των κραδασμών που προκαλούσαν οι κοινωνικές διεκδικήσεις των εργατικών μισθωτών στρωμάτων και των ιδιωτικών και δημόσιων υπαλλήλων¹⁵.

Η συγκεκριμένη και οργανωμένη παρουσία των κομμάτων στο εσωτερικό του εργατικού συνδικαλιστικού κινήματος έχει ως σημείο εκκίνησης της στην πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο¹⁶. Οι αντιδικτατορικές εργατικές οργανώσεις της Αριστεράς ευθυγραμμίστηκαν αμέσως μετά τη μεταπολίτευση με τα δύο κόμματα που είχαν προκύψει από τη διάσπαση του ΚΚΕ το 1968. Το Αντιδικτατορικό Εργατικό Μέτωπο (ΑΕΜ), που συσπείρωσε την πλειοψηφία των αριστερών συνδικαλιστών σε πρώτη φάση¹⁷, μετά την πτώση της δικτατορίας προώθησε την πολιτική γραμμή του ΚΚΕ (Εσωτερικού) στο συνδικαλιστικό κίνημα. Η γραμμή αυτή, που κωδικοποιήθηκε με τον τίτλο Εθνική Αντιδικτατορική Δημοκρατική Ενότητα (ΕΑΔΕ) και προέβλεπε συνεργασία στο πολιτικό επίπεδο όλων των δημοκρατικών δυνάμεων στις οποίες περιλαμβάνονταν η «πεφωτισμένη Δεξιά», στο συνδικαλιστικό κίνημα είχε ως αποτέλεσμα τη συνεργασία με κυβερνητικούς συνδικαλιστές στις εκλογές για διοίκηση της ΓΣΕΕ (Αντιδικτατορική Συνδικαλιστική Δημοκρατική Συνεργασία - ΑΣΔΗΣ). Η Ενιαία Συνδικαλιστική Αντιδικτατορική Κίνηση (ΕΣΑΚ) είχε δημιουργηθεί από το ΚΚΕ κατά τη δικτατορία ώστε, σε αντιπαράθεση και με το ΑΕΜ, να αποκτήσει προσβάσεις στο συνδικαλιστικό χώρο και να κατακτήσει την πλειοψηφία μιας σειράς συν-

14. Τονίζεται ότι «...πουθενά στο νόμο δεν γινόταν μεία της συλλογικής διαπραγμάτευσης ως δικαιώματος των εργοδοτικών και συνδικαλιστικών οργανώσεων» και ότι «η συλλογική σύμβαση εργασίας ετίθετο στο ίδιο επίπεδο με τη διαίτησία, εθεωρείτο δηλαδή μια απλή διαδικασία ρύθμισης συλλογικών διαφορών» βλ. Σπυρόπουλος Γ.Π. (1998), *Εργασιακές σχέσεις: Εξελίξεις στην Ελλάδα, την Ευρώπη και τον διεθνή χώρο*, Αθήνα, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, σελ. 68.

15. Για το χρονικό διάστημα 1974-81, βλ. Βαής Δ.Θ. (1990), *Το συνδικαλιστικό δικαίωμα*, Αθήνα, - Κομοτηνή, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, σσ. 470-77.

16. Η προδικτατορική παρουσία και παρέμβαση των οργανωμένων δυνάμεων του παράνομου ΚΚΕ και του μικρού Σοσιαλιστικού Κόμματος Ελλάδας στο μεσοπόλεμο είχε διαφορετικά χαρακτηριστικά που δεν μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενο της παρούσας εργασίας. Γι' αυτό πρβλ. Κουκουλές Γ. Φ. (1995), *Το Ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα και οι ξένες επεμβάσεις (1944-1948)*, Αθήνα, εκδ. Οδυσσεάς· Σεφέρης Κ. (1975), *Ελληνικό Συνδικαλιστικό Κίνημα (1860-1975)*, Αθήνα, εκδ. «Νέο Συνδικαλιστικό Κίνημα»· Λιβιεράτος Δ. (1976), *Το Ελληνικό Εργατικό Κίνημα στην Ελλάδα (1918-1923)*, Αθήνα, εκδ. Καρανάση· Λιβιεράτος Δ. (1985), *Οι Κοινωνικοί Αγώνες στην Ελλάδα (1923-1927)*, Αθήνα, εκδ. Κομμούνια· Λιβιεράτος Δ. (1987), *Οι Κοινωνικοί Αγώνες στην Ελλάδα (1927-1931)*, Αθήνα, εκδ. Κομμούνια· Χατζηβασιλείου Ορ. (1987), *Συνδικαλισμός και Κοινωνική Αντίδραση (1947-1987)*, Αθήνα, εκδ. Οδυσσεάς· Τζεκίνης Χρ. (1987), *Το Ελληνικό Συνδικαλιστικό Κίνημα στην Ελλάδα*, Αθήνα, εκδ. Γαλαίος.

17. Για την ακρίβεια το ΑΕΜ δημιουργήθηκε στις 27.8.1967. Η ΕΣΑΚ συγκροτήθηκε την άνοιξη του 1968 και τον Ιανουάριο δημιουργήθηκε 5μελής γραμματεία της παράταξης στη Στουτγάρδη όπου βρίσκονταν πολλά μέλη της· βλ. Λιβιεράτος Δ. (1997), *Τα συνέδρια της ΓΣΕΕ*, Αθήνα, εκδ. Προσκήνιο, σσ. 129-30.

δικάτων και ομοσπονδιών που προδικτατορικά στήριξαν την Αριστερά (οικοδόμοι, λογιστές κ.λπ.). Στο χώρο της εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς, με εξαίρεση την Προοδευτική Εργατική Συνδικαλιστική Παράταξη (ΠΕΣΠ) της ΟΜΛΕ και μετέπειτα του ΚΚΕ (μ-λ), οι συνδικαλιστικές παρατάξεις είχαν την οργανωτική μορφή της χαλαρής, ελαστικής «συσπείρωσης» χωρίς να συνδέονται άμεσα με κάποιο από τα κόμματα και τις ομάδες του χώρου και η παρουσία τους έγινε αισθητή τα πρώτα μεταπολιτευτικά χρόνια στους αγώνες των εργοστασιακών σωματείων και αργότερα σε τράπεζες, ΔΕΚΟ και κλάδους καθηγητών - δασκάλων. Ενώ τα κόμματα που προέκυψαν από τη διάσπαση του ΚΚΕ αμέσως μπόρεσαν και συγκροτήθηκαν μετά την πώση της χούντας, ο χώρος που κάλυπτε το ΠΑΣΟΚ έμεινε ακάλυπτος ως το 1975 που ιδρύθηκε η Πανελλήνια Συνδικαλιστική Κίνηση Εργαζομένων (ΠΑΣΚΕ) και περιέλαβε στους κόλπους της ένα μεγάλο μέρος συνδικαλιστών που είχαν πρωτοστατήσει σε αγώνες για την ίδρυση, αναγνώριση και κινητοποίηση των βιομηχανικών εργοστασιακών σωματείων τα οποία εμπλούτισαν με τη δράση τους το συνδικαλιστικό και γενικότερο τα μαζικά κοινωνικά κινήματα με μορφές οργάνωσης (άμεση δημοκρατία, γενικές συνελεύσεις, ανακλητότητα εκπροσώπων και συντονιστικές επιτροπές) και αγώνα (στάσεις εργασίας, άγριες απεργίες, σαμποτάζ, καταλήψεις εργοστασίων και δημόσιων οδών κ.α.), εμπνεόμενα από τη γενικότερη εξέγερση των βιομηχανικών εργατών της Νότιας Ευρώπης (π.χ. Γαλλία 1968 και θερμό ιταλικό φθινόπωρο 1969)¹⁸. Συμμετείχαν επίσης και πλήθος νέοι συνδικαλιστές αριστερής προέλευσης από τους κλάδους των τραπεζών, της κοινής ωφέλειας και του δημόσιου τομέα. Η κινητοποίηση των κομμάτων της Αριστεράς και του ΠΑΣΟΚ κατά τη διάρκεια της εφτάχρονης διακυβέρνησης της χώρας από τη Νέα Δημοκρατία πήρε το χαρακτήρα εξόρμησης για την ανατροπή μέσω των κοινοβουλευτικών εκλογών του «κράτους της Δεξιάς» και σε αυτόν το γενικό στόχο εντάσσονται και οι δραστηριότητες των συνδικαλιστικών παρατάξεων του χώρου. Ο «κοινοβουλευτισμός» ως πολιτική στρατηγική της Αριστεράς και του ΠΑΣΟΚ στη διάρκεια εκείνης της εποχής είχε ως αποτέλεσμα την υποβάθμιση (ΑΕΜ) ή και το σαμποτάρισμα (ΕΣΑΚ) του εργοστασιακού συνδικαλισμού¹⁹. Ιδιαίτερα μέσω της ΠΑ-

18. Για το κίνημα των εργοστασιακών σωματείων δεν έχουν γίνει πολλές μελέτες. Στις λιγοστές μελέτες περιλαμβάνεται αυτή των Μανίκα Ν. & Χαραλαμπίδη Μ. (1984), *Για ένα νέο συνδικαλιστικό κίνημα*, Αθήνα, εκδ. Αλέτρι, ιδίως σσ. 11-24. Επίσης βλ. Koumandaraki A. (1995), *Labour, identity in the semi-periphery: The case of the Greek Trade-Union Movement*, διδακτορική διατριβή, στο Τμ. Κοινωνιολογίας, University of Essex, σσ. 153-229, καθώς και Κουμανταράκη Α. (2001), «Το συνδικαλιστικό κίνημα στην Ελλάδα μετά την μεταπολίτευση», *Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων*, τεύχ. 22, Απρίλιος, σσ. 4-10. Βλ. επίσης τη συμβολή του Ιωάννου Χρ. (1984), «Η βιομηχανική Εργατική Τάξη στο Συνδικαλιστικό Κίνημα», στο *Κοινωνικές Τάξεις και Οικονομική Ανάπτυξη στην Μεσόγειο*, Αθήνα, έκδ. Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Τόμος Α', σσ. 36-37, καθώς και των Βιτσιλάκη Χ. και Μεταξάς Μπ. (1984), «Το βιομηχανικό εργοστασιακό κίνημα: Αντιλήψεις και πρακτικές της ηγεσίας» στο *Κοινωνικές Τάξεις και Οικονομική Ανάπτυξη στην Μεσόγειο*, Αθήνα, εκδ. Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Τόμος Α', σσ. 57-74. Βλ. επίσης και Κραβαρίτου - Μαντάκη Γ. (1986), «Οι εργασιακές σχέσεις στην Ελλάδα», *Les Temps Moderne: Η Ελλάδα σε εξέλιξη*, Αθήνα, εκδ. Εξάντας, σσ. 287-306.

19. Σχετικά με τις αντιλήψεις και τη στάση της παραδοσιακής Αριστεράς, αναλύσεις και νοκουμέντα της περιόδου δημοσιεύθηκαν στο Αυτόνομη Πρωτοβουλία Πολιτών (1983), *Αυτοί οι Αγώνες*

ΣΚΕ, που σ' εκείνη τη φάση περιλάμβανε στους κόλπους της και ριζοσπάστες συνδικαλιστές, οι οποίοι έθεταν και ζητήματα αυτοδιαχείρισης στην ημερήσια διάταξη²⁰, το ΠΑΣΟΚ επεδίωξε να κυριαρχήσει στο συνδικαλιστικό κίνημα. Το πολιτικό πρόγραμμα αυτής της κινητοποίησης εύστοχα ονομάστηκε «εκουγχρονισμός από τα κάτω» στο βαθμό που επιρόκειτο για αντιπαράθεση με την πολιτική του «εκουγχρονισμού από τα πάνω» που επιχειρούσε η κυβέρνηση της Ν.Δ. χωρίς τη «συμμετοχή» των κοινωνικών κινημάτων (εργατικού, αγροτικού, τοπικής αυτοδιοίκησης κ.α.)²¹.

Στο γενικότερο χώρο της Κεντροδεξιάς²² η σχέση κόμματος και συνδικαλιστικής παράταξης έχει διαφορετικό χαρακτήρα από αυτήν του χώρου της Αριστεράς, τουλάχιστον κατά την πρώτη φάση της μεταπολίτευσης ως την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην κυβερνητική εξουσία. Ένα πλήθος συνδικαλιστών και «συνδικαλιστών» από το χώρο του παλιού προ-δικτατορικού Κέντρου που δεν προσχώρησαν στο ΠΑΣΟΚ μετά την ίδρυσή του²³, της Νέας Δημοκρατίας που συγκροτήθηκε το φθινόπωρο του 1974, και της άκρας Δεξιάς²⁴

Δεν Εξαγοράζονται Δεν Δικαιώθηκαν, Αθήνα. Επίσης, βλ. την εμπειριστατωμένη πολιτική κριτική που ασκείται στην παραδοσιακή Αριστερά, και ιδιαίτερα στην ΕΣΑΚ, από ένα ανώτερο στέλεχος του ΠΑΣΟΚ: βλ. Αποστολίδης Λ. (1985), *ό.π.* (σημ. 13), σσ. 49-93.

20. Για τους στρατηγικούς στόχους αυτού του συνδικαλιστικού ρεύματος κατά τη δεκαετία του '70, βλ. Αποστολίδης Λ., (1985), *ό.π.* (σημ. 13), σσ. 11-15.

21. Βλ. Kioukias Dimitris (1997), «Interest Representation and Modernization Policies in Greece: Lessons Learned from the Study of Labor and Farmers» στο *Journal of Modern Greek Studies*, Vol. 15 No.2, Baltimore, The Johns Hopkins University Press, σσ. 303-324 (ηλεκτρονική έκδοση κειμένου στο <http://jhupress.edu/journals/> σσ. 1-15).

22. Βλ. Κατσανέβας Κ.Θεόδ. (1994), *Το σύγχρονο συνδικαλιστικό κίνημα στην Ελλάδα*, Αθήνα, εκδ. Νέα Σύνορα - Α.Α.ΛΙΒΑΝΗ, σσ.157-63. Ο Θ. Κατσανέβας χαρακτηρίζει αυτόν το συνδικαλιστικό χώρο «ρεφορμιστικό» χωρίς να παραθέτει τη σημασία του όρου για τον οποίο έχουν γραφτεί εκατοντάδες άρθρα κριτικής, ακόμα και πολεμικής, τόσο στον ελληνικό όσο και στο διεθνή Τύπο της Αριστεράς και των συνδικάτων. Για να είναι δυνατή η συνεννόηση μεταξύ γράφοντος και αναγνώστη θα χρησιμοποιήσουμε την άποψη του Γ. Κουκουλέ (βλ. Κουκουλέ Γ. (1995), *ό.π.*, (σημ. 16), σσ. 14-5) που θεωρεί *ρεφορμισμό* «την τάση εκείνη, μέσα στους κόλπους του εργατικού κινήματος, η οποία περιορίζει την πάλη των τάξεων στην απαίτηση επιβολής ορισμένων μεταρρυθμίσεων οι οποίες εισάγονται και ελέγχονται από την τάξη που διαθέτει την πολιτική και την οικονομική εξουσία». Ο ίδιος τονίζει ότι «πρέπει να υπογραμμιστεί το γεγονός ότι τα ρεφορμιστικά συνδικάτα όχι μόνο αγωνίζονται για τα καθημερινά προβλήματα των εργαζομένων μέσα κι έξω από τους τόπους εργασίας αλλά και προβάλλουν, στο μέλλον, το όραμα μιας κοινωνίας σαφώς διαφορετικής από την υπάρχουσα».

23. Βλ. Κατσανέβας Κ.Θ. (1994), *ό.π.* (σημ. 22), σελ.158. Οι δυνάμεις αυτές, που δρούσαν με την παράταξη ΑΔΕΚ (Αδέσμευτη Δημοκρατική Εργατική Κίνηση) και είχαν μια χαλαρή σχέση με το κόμμα της αξιωματικής αντιπολίτευσης ΕΔΗΚ της κοινοβουλευτικής περιόδου 1974-1981, στην αρχή συμμετείχαν μαζί με το ΑΕΜ και τους συνδικαλιστές της «πεφωτισμένης Δεξιάς» στην ΑΣΔΗΣ. Μετά τη διάσπαση της ΕΔΗΚ και την προσχώρηση μεγάλου αριθμού στελεχών της στη Ν.Δ. η παράταξη φυλλορρόφησε προς τη Δεξιά.

24. Βλ. Κατσανέβας, *στο ίδιο*, σσ.159-60. Η άκρα Δεξιά εκφράστηκε συνδικαλιστικά με την παράταξη ΕΔΕΚ (Ελεύθερη Δημοκρατική Εργατική Κίνηση) κατά την πρώτη φάση της μεταπολίτευσης μέχρι το 1976 και πιο χαλαρά ως το 1981, οπότε και η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ με δικαστική παρέμβαση καθάισε τη συνδικαλιστική ηγεσία της Δεξιάς και στη θέση της ανέδειξε με διορισμό νέα ηγεσία αποτελούμενη από όλες τις παρατάξεις με πλειοψηφία της ΠΑΣΚΕ.

που είχαν ταυτιστεί με όλες τις κυβερνήσεις της δικτατορίας προσπαθούσε να αποκρούσει την επίθεση της Αριστεράς ξανακερδίζοντας την πλειοψηφία και όλα τα προνόμια της εποχής του «πατερναλιστικού συνδικαλισμού»²⁵. Ενώ τυπικά τα ψηφοδέλτια αυτών των συνδικαλιστών δεν θεωρούνται «κομματικές συνδικαλιστικές παρατάξεις», σε τελευταία ανάλυση προωθούν την πολιτική της κυβέρνησης της Ν.Δ. ως το 1981. Η τύχη τους ως συνδικαλιστικής ηγεσίας ήταν άμεσα συνδεδεμένη με την τύχη της κυβέρνησης, μικρή δε ήταν η διαφορά με το μετεμφυλιακό κράτος της Δεξιάς (και σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό με το καθεστώς της στρατιωτικής δικτατορίας), όταν οι περισσότεροι συνδικαλιστικοί ηγέτες διορίζονταν απευθείας από τον εκάστοτε υπουργό Εργασίας και μ' ένα σύστημα κατανομής επιλεκτικών και χαριστικών εξυπηρετήσεων, διευκολύνσεων και χρηματοδοτήσεων το συνδικαλιστικό κίνημα βρισκόταν άμεσα εξαρτημένο και ελεγχόμενο από το κράτος²⁶. Οι ομοσπονδίες, οι σύλλογοι και τα σωματεία που ελέγχονταν από αριστερούς, κεντροαριστερούς και ανεξάρτητους ρεφορμιστές είτε είχαν διαγραφεί από τη δύναμη της κρατικά ελεγχόμενης ΓΣΕΕ είτε δεν είχαν εγγραφεί ποτέ²⁷. Έτσι, η κυβέρνηση της Ν.Δ., αδυνατώντας να ελέγξει το συνδικαλιστικό κίνημα κερδίζοντας την πλειοψηφία των εργαζομένων με δημοκρατικό τρόπο, προτίμησε την κλασική λογική της «κάθετης» και «εξαρτημένης ενσωμάτωσης» των εργατικών συνδικάτων²⁸. Αυτό δεν σημαίνει ότι σε περίπτωση ισχυρής και μαζικής πρόκλησης από τη συνδικαλιστική Αριστερά και τις μαζικές συνδικαλιστικές ομοσπονδίες η απάντηση εκ μέρους της δεξιάς συνδικαλιστικής ηγεσίας της ΓΣΕΕ ήταν πάντοτε ενιαία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η απόφαση της ηγεσίας της ΓΣΕΕ να κηρύξει 24ωρη απεργία στα τέλη του 1980 με μισθολογικά αιτήματα για να προστατέψει την εικόνα της απέναντι στους εργαζόμενους.

β) 1981-1990

Η μετά το 1981 περίοδος της διακυβέρνησης της χώρας από το ΠΑΣΟΚ και τις κυβερνήσεις του Α. Παπανδρέου χαρακτηρίζεται από στοιχεία τομής αλλά και συνέχειας στη σχέση κυβέρνησης και συνδικαλιστικού κινήματος και στη σχέση κομμάτων και συνδικάτων. Ως μία κατ' αρχήν τομή μπορεί να θεωρηθεί ότι, σύμφωνα με τις προγραμματικές της δηλώσεις, η πρώτη κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ διακήρυσσε πως βασικός στόχος της είναι «η

25. Τις ευθύνες της κυβέρνησης Καραμανλή και, προσωπικά, του υπουργού Εργασίας Κ. Λάσκαρη που κατέφυγε σε δοκιμασμένες μεθόδους του «ανώμαλου συνδικαλιστικού παρελθόντος» της προδικτατορικής περιόδου τονίζει ο Χ. Τζεκίνης (1987), *ό.π.* (σημ. 16), σελ. 179.

26. Βλ. Κατσάνεβας Θ. (1994), *ό.π.* (σημ. 22), σσ. 100-115.

27. Βλ. Αλεξάνης Μ. (2001), *Η Ελληνική Δεξιά: Δομή και Ιδεολογία της Νέας Δημοκρατίας (1974-1993)*, Αθήνα, εκδ. Αντ. Ν. Σάικουλα, σσ. 194-197· Κουκουλές Φ.Γ. (1984), *Ελληνικά Συνδικάτα: Οικονομική Αυτοδυναμία και Εξάρτηση (1938-1984)*, Αθήνα, εκδ. Οδυσσεάς, καθώς και Κουκουλές Γ. (1990), «Εργατική Εστία και συνδικαλιστικό κίνημα», *Συνδικαλιστική Επιθεώρηση*, τεύχ. 67-68, Ιούλ. - Αύγ., σσ. 31-35· Τζεκίνης Χ., (1987), *ό.π.* (σημ. 16), σσ. 157-186· Κατσάνεβας Θ. (1994), *ό.π.* (σημ. 22), σσ. 89-99.

28. Για το θέμα της κάθετης και οριζόντιας ενσωμάτωσης των κοινωνικών τάξεων και στρωμάτων στο πολιτικό σύστημα, βλ. Μουζέλης Ν. (1987), *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημιπεριφέρεια: Ελλάδα, Βαλκάνια, Λατινική Αμερική*, Αθήνα, Θεμέλιο.

κοινωνική απελευθέρωση του εργαζόμενου ελληνικού λαού» και ότι ο συνδικαλισμός αποτελεί ένα από τα τρία βήθρα της δημοκρατίας²⁹. Η νέα κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ χρησιμοποίησε το υπάρχον νομικό πλαίσιο για την αντικατάσταση της διοίκησης της ΓΣΕΕ με νέα, στην οποία συμμετείχαν, με βάση τη δικαστική απόφαση, όλες οι μέχρι τότε αποκλεισμένες από τη διοίκηση της συνομοσπονδίας συνδικαλιστικές παρατάξεις της Αριστεράς. Η παράταξη της ΠΑΣΚΕ έλαβε τη μερίδα του λέοντος των εδρών (28 από τις 45)³⁰ και αποτελούσε την αυτοδύναμη ηγεμονεύουσα δύναμη στο συνδικαλιστικό κίνημα («κατά τεκμήριο» πλειοψηφούσα)³¹. Η εξέλιξη αυτή προοίεζε για την παραπέρα πορεία. Αν στο χρονικό διάστημα 1974-1981 πλάι και ενάντια στον, παλαιού τύπου, κυβερνητικό πατερναλιστικό συνδικαλισμό δημιουργήθηκαν οι κομματικές συνδικαλιστικές παρατάξεις της αντιπολίτευσης, μετά το 1981 η κομματικοποίηση συνδυάστηκε με τη λογική του, νέου τύπου, κυβερνητικού συνδικαλισμού δημιουργώντας έτσι ένα ιδιαίτερα ασφυκτικό πλαίσιο για ανεξάρτητους συνδικαλιστές και παρατάξεις. Το συνδικαλιστικό κίνημα θα αναγνωριστεί ως ένα από τα τρία «βήθρα της δημοκρατίας». Το πέρασμα του αστικού κράτους από τη βίαιη «κατάργηση» του εργατικού κινήματος στη διαχείριση μιας πολιτικής ταξικής αντιπαράθεσης και στην ενσωμάτωση στο νέο πλαίσιο των κομμάτων της αντιπολίτευσης είναι το κεντρικό χαρακτηριστικό της περιόδου που κατέληξε στην άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην κυβερνητική εξουσία³². Η συναίνεση θα έχει το προβάδισμα σε σχέση με την καταστολή και η δύναμη της πειθούς θα αντικαταστήσει σε μεγάλο βαθμό τη δύναμη της βίας³³. Ο συνδικαλιστής θα αποτελέσει μια νέα φιγούρα στους χώρους εργασίας,

29. Από κοινού με τη Βουλή και την Τοπική Αυτοδιοίκηση: ΠΑΣΟΚ, 1981, *Προγραμματικές δηλώσεις της Κυβέρνησης της Αλλαγής*, Αθήνα, σελ. 5.

30. Η νέα σύνθεση της διοίκησης της ΓΣΕΕ είχε ως εξής: ΠΑΣΚΕ 27, ΕΣΑΚ 4, Έκπρωτη διοίκηση 4, ΑΕΜ 3, χουντικοί «συνδικαλιστές» 3, «επίσημοι» συνδικαλιστές της Ν.Δ. 2, ανεξάρτητοι της Αριστεράς 2· βλ. χρονικό του Β. Τζανετάκου στο Κουκουλές Γ.Φ. και Τζανετάκος Β. (1986), *Συνδικαλιστικό κίνημα 1981-1986. Η μεγάλη ευκαιρία που χάθηκε*, Αθήνα, εκδ. Οδυσσεάς, σσ. 91-93.

31. Βλ. Λιβιεράτος Δ. (1997), *ό.π.* (σημ. 17), σσ. 133-6.

32. Βλ. Λινάρδος-Ρυλμόν Π. (1982), «Το κράτος του ΠΑΣΟΚ και η εργατική τάξη», *Θέσεις*, τεύχ. 1 Οκτ. - Δεκ.

33. Η δύναμη της βίας δεν παύει να χρησιμοποιείται. Όταν η συναίνεση στα κειμήλια της κρατικής εξουσίας δεν επιτυγχάνεται με το «διάλογο», η προσφυγή στη βία μοιάζει αναπόφευκτη, ιδιαίτερα δε όταν ο συσχετισμός δυνάμεων είναι δυσμενής σε βάρος της αδύνατης πλευράς που στην προκειμένη περίπτωση είναι η εργασία: «Με τη βοήθεια της αποτελεσματικής παραστρατιωτικής οργάνωσης της αστυνομίας (ΜΑΤ, αύρες κ.λπ.), που επιτεύχθηκε πολύ γρήγορα, η πολιτική εξουσία απόκτησε τη νόμιμη δυνατότητα βίαιης καταστολής, χωρίς να είναι αναγκασμένη να φτάσει στα άκρα της αστικής νομιμότητας. Στρατηγική που εφαρμόζεται με μεγάλη επιτυχία στη Δυτική Ευρώπη. Τα παραδείγματα είναι άφθονα. Οι αστυνομίες επιτυγχάνουν πια κανονικές στρατιωτικές επιχειρήσεις όπως στη Δ. Γερμανία στην περίπτωση των διαδηλώσεων κατά της κατασκευής του νατοϊκού αεροδρομίου της Φρανκφούρτης ή «κατά των διαδηλώσεων ενάντια στην κατασκευή αντιδραστήρων η αποθήκευσης ραδιενεργών καταλοίπων: Wyhl, Brockdorf κ.λπ., παινικοποιώντας συγχρόνως την πολιτική αντιπαράθεση (κάπι που εγκυμονεί και ο περίφημος νόμος περί «κοινωνικοποιήσεων») επεκτείνοντας τα εξουσιαστικά πλαίσια της αστικής νομιμότητας». Βλ. Χαραλάμπης Δ. (1983), «Η θέση του στρατού στη δομή της κρατικής εξουσίας στην Ελλάδα μετά το Β' Παγκόσμιο πόλεμο», *Θέσεις*, τεύχ. 4, Ιούλ. - Σεπτ.

που σε πολλές περιπτώσεις «θα λύνει και θα δένει» μέσω των νέων πελατειακών σχέσεων μεταξύ κυβερνώντων - κλαδικών οργανώσεων και ψηφοφόρων. Επίσης, μια νέα πρακτική που εισήχθη στα συνδικαλιστικά ήθη ήταν αυτή της ανοιχτής και μαζικής απεργοσπαστικής δράσης με κυβερνητική και κομματική στήριξη που μετέβαλε τα συνδικάτα σε πεδία μάχης³⁴, δημιουργώντας έτσι «προηγούμενο» για τις διαφορετικές, κάθε φορά, κυβερνήσεις που θα αντλούσαν στο εξής ενεργό υποστήριξη των πολιτικών τους μέσα από την κινητοποίηση των συνδικαλιστικών τους παρατάξεων. Στην εξέλιξη αυτή συνέβαλαν και άλλοι παράγοντες, σημαντικότερος από τους οποίους είναι το σύστημα «απλής αναλογικής» του Ν. 1264/82 για τις αρχαιρεσίες των συνδικαλιστικών σωματείων που υλοποιούσε, κατά μεγάλο μέρος, το πάγιο αίτημα της συνδικαλιστικής αντιπολίτευσης και εκδημοκρατικοποιούσε, ως ένα βαθμό, τις υπάρχουσες συνδικαλιστικές δομές³⁵. Ουσιαστικά, αυτός ο νόμος ρυθμίζει την ίδρυση, τη λειτουργία και τη δράση των συνδικαλιστικών οργανώσεων σε τέτοιο βαθμό ώστε να θεωρηθεί ότι το θεσμικό πλαίσιο που καθιέρωσε ήταν «ασφυκτικό»³⁶. Ήταν ο ίδιος νόμος που αναγνώρισε τον εργοστασιακό και επιχειρησιακό συνδικαλισμό³⁷.

Η πολιτική αυτή συμπληρώθηκε με την ψήφιση του Ν. 1365/83 περί «κοινωνικοποίησης» των δημόσιων επιχειρήσεων³⁸. Ο νόμος από τη μια μέσω του θεσμού της μειοψη-

34. Η χαρακτηριστικότερη εκδήλωση αυτής της πρακτικής ήταν η επίσημη προτροπή από την παράταξη της ΠΑΣΚΕ για «σπάσιμο» της απεργίας της Ομοσπονδίας Τραπεζοϋπαλληλικών Οργανώσεων Ελλάδας (ΟΤΟΕ) για το ενιαίο μισθολόγιο το Μάιο του 1982. Για το πλαίσιο της σύγκρουσης κυβέρνησης - ΟΤΟΕ, τα εκατέρωθεν επιχειρήματα και τη χρήση της ορολογίας περί «συντεχνιών» μια πρώτη αναφορά γίνεται στο χρονικό του Β. Τζαννετάκου στο Κουκουλές Φ.Γ. και Τζαννετάκος Β. (1986), *ό.π.* (σημ. 30), σσ. 89-144.

35. Μια σημαντική «λεπτομέρεια»: σύμφωνα με το σύστημα αυτό όπως διατυπώθηκε στο Άρθρο 12 - Παρ. 5 του νόμου, δεν δινόταν το δικαίωμα στους συνδυασμούς που δεν εξέλεγαν έδρα από την α' κατανομή εδρών να συμμετέχουν στη β' κατανομή: «Οι έδρες που μένουν αδιάθετες και ο αριθμός των αντιπροσώπων που δεν καλύπτεται σύμφωνα με τις διατάξεις των προηγούμενων παραγράφων κατανέμονται από μία στους συνδυασμούς εκείνους που έχουν καταλάβει τουλάχιστον μία έδρα ή έχουν εκλέξει έναν αντιπρόσωπο και οι οποίοι συγκεντρώνουν υπόλοιπο ψηφοδελτίων μεγαλύτερο από το 1/3 του εκλογικού μέτρου και που πλησιάζουν περισσότερο το εκλογικό μέτρο». Έτσι έγινε πολύ δύσκολη η εκλογή νέων συνδικαλιστών με ανεξάρτητα, μη κομματικά ψηφοδέλτια. Ολόκληρος ο νόμος δημοσιεύεται στο Μουδόπουλος Στ. (2001), *Κανόνες προστασίας των συνδικαλιστικών δικαιωμάτων*, Αθήνα, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, σσ. 421-459.

36. Κατά τον Γ. Κουκουλέ, που θεωρεί ότι «από συγκριτική άποψη το ελληνικό πρότυπο μπορεί να συγκριθεί με το σύγχρονο βρετανικό, αν και οι λόγοι της βρετανικής επιλογής ήσαν τελείως διαφορετικοί». Βλ. Κουκουλές Γ. (1998), *ό.π.* (σημ. 11), σελ. 103.

37. Με το άρθρο 24 του Ν. 1264/82 αποκαταστάθηκαν οι διωχθέντες συνδικαλιστές. Με άλλα άρθρα του ίδιου νόμου προστατεύεται και διευκολύνεται κατά προτεραιότητα ο εργοστασιακός συνδικαλισμός (βλ. Κουζής Γ. (1995), «Ο ρόλος του κράτους στη διαμόρφωση των συλλογικών εργασιακών σχέσεων και οι επιπτώσεις στο συνδικαλιστικό κίνημα», στο Σπανού Κ. (επιμ.), *Κοινωνικές διεκδικήσεις και κρατικές πολιτικές*, Αθήνα - Κομοτηνή, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, σσ. 63-80).

38. Ολόκληρος ο νόμος στο Μουδόπουλος Στ. (2001), *ό.π.* (σημ. 35), σσ. 633-636. Για το άρθρο 4, σελ. 636.

φικής συμμετοχής εκπροσώπων των εργαζομένων, οι οποίοι εκλέγονταν μέσα από κομματικά παραταξιακά ψηφοδέλτια, και από την άλλη μέσω του άρθρου 4, που έθετε περιορισμούς στο δικαίωμα της απεργίας στις επιχειρήσεις αυτές, ολοκλήρωνε το ασφυκτικό πλαίσιο μέσα στο οποίο έπρεπε να κινείται το συνδικαλιστικό κίνημα σε κλάδους οι οποίοι είχαν οργανωθεί και είχαν κατακτήσει σημαντικά δικαιώματα με μακρόχρονους και δυναμικούς αγώνες, εκμεταλλευόμενοι την κομβική θέση τους στην παραγωγική διαδικασία. Όμως, η μη επέκταση των κοινωνικοποιήσεων (π.χ. στο χώρο των τραπεζικών, ασφαλιστικών εταιρειών κ.α.) και συνακόλουθα της, έστω και μειοψηφικής, συμμετοχής των εργαζομένων στη διοίκηση των επιχειρήσεων αυτών έφθειρε το θεσμό³⁹. Στις κοινωνικοποιηθείσες επιχειρήσεις⁴⁰ η συμμετοχή δεν αφορούσε ουσιαστικά παρά τις Αντιπροσωπευτικές Συνελεύσεις Κοινωνικού Ελέγχου (ΑΣΚΕ), όπου, από τη μια, δεν υπήρχε οργανωμένο σύστημα ενημέρωσης και πληροφόρησης των εργαζομένων από την πλευρά των διοικήσεων και, από την άλλη, τα συνδικαλιστικά στελέχη που αντιπροσώπευαν τους εργαζόμενους δεν είχαν την απαιτούμενη παιδεία και εμπειρία ώστε να ανταποκριθούν με επάρκεια στα καθήκοντά τους και να συνδιοικήσουν τις επιχειρήσεις⁴¹. Το αποτέλεσμα ήταν οι αντιπρόσωποι να προωθούν τις εκάστοτε κυβερνητικές και κομματικές - παραταξιακές επιλογές⁴².

Η κατάκτηση της πλειοψηφίας στα συνδικάτα από την κυβερνητική παράταξη ΠΑΣΚΕ διευκολύνθηκε με την υιοθέτηση, σε πρώτη φάση, αιτημάτων των εργαζομένων που σχετιζόνταν με τις μισθολογικές αυξήσεις, την αύξηση της ετήσιας άδειας, τη μείωση ωραρίων εργασίας⁴³, την επέκταση της επικουρικής ασφάλισης σε μια σειρά κλάδους και την υιοθέτηση αιτημάτων ασφαλιστικής εξομοίωσης⁴⁴, επικύρωση της αρχής της ισότητας των δύο φύλων στις εργασιακές σχέσεις κ.ο.κ.

Ως συνέπεια, από τη μια, της κυριαρχίας της ΠΑΣΚΕ στα περισσότερα συνδικάτα

39. Βλ. την κριτική της Κραβαρίτου - Μανιτάκη Γ. (1986), *ό.π.* (σημ. 18), σελ. 292: «Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο όρος 'κοινωνικοποίηση' είναι περιέργος και, εν πάση περιπτώσει, ακατάλληλος όταν σημαίνει απλώς και μόνο τη συμμετοχή στα όργανα των επιχειρήσεων κοινής ωφελείας και δημόσιου τομέα, των εργαζομένων και άλλων οργανισμών κοινών συμφερόντων, όπως είναι το κράτος, ο δήμος, ή ακόμη το σύνολο αυτών που χρησιμοποιούν τα προϊόντα και τις υπηρεσίες τους».

40. Αυτές δεν υπερέβαιναν τις 10 και περιελάμβαναν τις επιχειρήσεις ΟΤΕ, ΟΣΕ, ΔΕΗ, ΕΥΔΑΠ κ.ά.

41. Βλ. την κριτική της Κραβαρίτου Γ. (1997), *ό.π.* (σημ. 2), σσ. 12-15.

42. Για την πολιτική του ΠΑΣΟΚ με το άρθρο 4 και το νόμο για τις «κοινωνικοποιήσεις», καθώς και για τις αντιδράσεις της κοινοβουλευτικής Αριστεράς (ΚΚΕ) και της Ν.Δ., βλ. Μαστραντώνης Τ. (1983), «Για την πολιτική συγκυρία και τις 'κοινωνικοποιήσεις'», *Θέσεις*, τεύχ. 4, Ιούλιος - Σεπτέμβριος.

43. Με συλλογική σύμβαση εργασίας μεταξύ ΓΣΕΕ και ΣΕΒ μειώθηκε το εβδομαδιαίο ωράριο εργασίας στον ιδιωτικό τομέα σε 40 ώρες και με τη ΣΣΕ ΟΤΟΕ - Τραπεζών 1984 μειώθηκαν οι ώρες εργασίας από 39 σε 38 ώρες και 20 λεπτά.

44. Π.χ. στην περίπτωση της Εμπορικής Τράπεζας με την Εθνική. Για την περίπτωση αυτή βλ. συνέντευξη στον γράφοντα του Νίκου Γεωργακόπουλου (είχε διατελέσει αντιπρόεδρος του Συλλόγου Υπαλλήλων Εμπορικής στο διάστημα 1977-81), καθώς και συνεντεύξεις των Μπεκιάρη Α. και Τσεγγενέ Δ.

και στη ΓΣΕΕ και, από την άλλη, της επίλυσης ορισμένων ώριμων αιτημάτων των εργαζομένων, οι απεργίες κατά την πρώτη τετραετία της διακυβέρνησης της χώρας από το ΠΑΣΟΚ ακολούθησαν πτωτική πορεία τόσο σε αριθμούς ημερών και χαμένων ωρών απεργίας όσο και σε αριθμούς απεργών⁴⁵. Στη μείωση των απεργιών κατά την περίοδο αυτή συνέβαλε η ψήφιση και εφαρμογή της τροπολογίας του άρθρου 27 του Ν. 1320/82 που ούτε λίγο - ούτε πολύ απαγόρευε τη χορήγηση αυξήσεων στους εργαζόμενους καθ' όλο το έτος 1983. Αυτή η άμεση κυβερνητική παρέμβαση που ανέστειλε τις συλλογικές διαπραγματεύσεις για έναν ολόκληρο χρόνο προεικόνιζε τις πολιτικές που επρόκειτο να επιβληθούν μετά τις εκλογές του 1985.

Η επιβολή της νέας κρατικής οικονομικής πολιτικής του ΠΑΣΟΚ το φθινόπωρο του 1985 μέσω της Πράξης Νομοθετικού Περιεχομένου με την οποία απαγορεύονταν για τα επόμενα 2,5 έτη οι μισθολογικές αυξήσεις πέρα από τα όρια της κυβερνητικής εισοδηματικής πολιτικής ξεσήκωσε θύελλα αντιδράσεων στον κόσμο της μισθωτής εργασίας. Η κυβέρνηση προκειμένου να προστατέψει την πολιτική της, εκτός από την Πράξη Νομοθετικού Περιεχομένου που αμφισβητήθηκε και από μεγάλη μερίδα μελών και στελεχών της ΠΑΣΚΕ με αποτέλεσμα την αλλαγή συσχετισμών στη διοίκηση της ΓΣΕΕ⁴⁶ κατά της κυβέρνησης, φρόντισε να εκμεταλλευτεί τη δικαστική οδό και να επιβάλει πλειοψηφία «νομιμοφρόνων» συνδικαλιστών στην ηγεσία της εργατικής συνομοσπονδίας. Επρόκειτο πλέον για το αποκορύφωμα της κομματικοποίησης των συνδικάτων όταν δεν είχαν πια, τουλάχιστον στο επίπεδο της ΓΣΕΕ, καμιά δυνατότητα κριτικής και αντιπαράθεσης στην κυβερνητική πολιτική. Τα αποτελέσματα αυτής της κυβερνητικής πολιτικής με την επιβολή του σταθεροποιητικού προγράμματος είχαν μεταξύ άλλων τα ακόλουθα αποτελέσματα: α) το διπλασιασμό, σε σχέση με την αρχή της δεκαετίας του '80, της ανεργίας που έφτα-

45. Βλ. τον πίνακα της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας (ILO, 1987, *Yearbook of Labour Statistics*) που παρατίθεται στο Σακελλαρόπουλος Σπ. (2001), *Η Ελλάδα στη μεταπολίτευση: Πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις 1974-1988*, Αθήνα, εκδ. Α.Α. Λιβάνη, σελ. 535. Όπως βλέπουμε, αν εξαιρέσουμε το 1982 με τη μεγάλη απεργία της ΟΤΟΕ για το ενιαίο μισθολόγιο που κράτησε 42 ημέρες (η ΔΗΣΚ - ΠΑΣΚΕ από ένα σημείο και έπειτα θεώρησε ότι το θέμα είχε λυθεί και προώθησε την «αγωνιστική απεργοσπασία»· συνεντεύξεις των Γεωργακόπουλου Ν., Μπεκιάρη Α. και Τσεγγενέ Δ. στον γράφοντα), επί τρία χρόνια μειώνεται ο αριθμός απεργιών και απεργών. Το 1985 με τη νέα εισοδηματική πολιτική και την κρίση στη ΓΣΕΕ (βλ. παρακάτω) ο αριθμός απεργών και χαμένων ωρών εργασίας αυξάνεται εντυπωσιακά (ιδιαίτερα μετά το φθινόπωρο).

Έτος	Απεργίες	Απεργοί	Χαμένες ώρες εργασίας (χιλ.)
1980	726	1.407.800	2.907,4
1981	466	401.800	813,0
1982	968	352.700	1.431,4
1983	675	224.300	554,5
1984	486	159.100	562,4
1985	453	785.700	1.094,4

46. Ο νέος συσχετισμός ήταν: Φιλοκυβερνητική ΠΑΣΚΕ 19, διαφωνούντες ΠΑΣΚΕ 7, ΕΣΑΚ 17, ΑΕΜ 2. Συνεπώς η Αντιπολίτευση έλεγχε πλέον τη διοίκηση της ΓΣΕΕ (26 έναντι 19).

σε το 8% και β) τη μείωση των πραγματικών μισθών κατά 8-10%⁴⁷. Αξίζει να επισημανθούν δύο ακόμη στοιχεία που δείχνουν την εξέλιξη των εργατικών εισοδημάτων. Πρώτον, μεταξύ 1985 και 1988 η μέση ιδιωτική κατανάλωση στην Ελλάδα έπεσε από 44,8% στο 39,8%. Δεύτερον, οι εισοδηματικές ανισότητες αυξήθηκαν, καθώς στην ανώτερη οικονομική κατηγορία μειώθηκε το ποσοστό νοικοκυριών από 19,9% το 1982 σε 14,6% το 1988, στην πρώτη μεσαία κατηγορία από 28,3% σε 24,1% ενώ, αντίθετα, στη δεύτερη μεσαία κατηγορία αυξήθηκε το ποσοστό από 30,7% σε 33,6% και στην κατώτερη κατηγορία από 19,3% σε 28,0%⁴⁸.

Η απάντηση της συνδικαλιστικής αντιπολίτευσης⁴⁹ ήταν η ένταση των απεργιακών

47. Βλ. Φακιολάς Ρ. (1995), «Εξελίξεις στον εργασιακό συνδικαλισμό», στο Σπανού Κ. (επιμ.) *Κοινωνικές διεκδικήσεις και κρατικές πολιτικές*, Αθήνα - Κομοτηνή, εκδ. Αντ. Ν. Σάκουλα, σσ. 172-173.

48. Βλ. Σακελλαρόπουλος Σπ. (2001), *ό.π.* (σημ. 45), σσ. 462-463. Ο πίνακας στον οποίο παραπέμπει προέρχεται από επεξεργασία στοιχείων ερευνών οικογενειακών προϋπολογισμών της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας για τα έτη 1981/82 και 1987/88.

49. Οι διαφωνούντες της ΠΑΣΚΕ διαγράφηκαν από κόμμα και παράταξη με απόφαση του Προέδρου και του Ε.Γ. του ΠΑΣΟΚ. Ο αριθμός των διαφωνούντων δεν ήταν ευκαταφρόνητος: πάνω από 500 ανώτερα συνδικαλιστικά στελέχη συντάχθηκαν με τα 7 μέλη της ΠΑΣΚΕ στη ΓΣΕΕ που διαγράφηκαν. Στη συνέχεια, το Φεβρουάριο του 1986, σε πανελλαδική συνδιάσκεψη των μελών του συγκεκριμένου συνδικαλιστικού ρεύματος ιδρύθηκε η Σοσιαλιστική Συνδικαλιστική Εργατοϋπαλληλική Κίνηση (ΣΣΕΚ) ως αυτόνομη παράταξη. [«Ξεχωρίζουμε την περίπτωση της από τις περιπτώσεις μικρότερων ομάδων που κατά καιρούς αποχώρησαν από το ΠΑΣΟΚ (Σοσιαλιστική Πορεία, ΕΣΠΕ, ΑΣΚΕ κ.λπ.). Κι αυτό για τρεις λόγους: α) Η συγκρότηση της ΣΣΕΚ ήταν το αποτέλεσμα του αυτομετασχηματισμού του ΠΑΣΟΚ σε αστικό κόμμα και της υιοθέτησης της πολιτικής της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης. β) Η μαζικότητα της οργάνωσης ξεπερνούσε κατά πολύ την αντίστοιχη μαζικότητα άλλων διασπάσεων. γ) Τα μέλη της ΣΣΕΚ ήταν αληθινοί εργαζόμενοι στον ιδιωτικό και στο δημόσιο τομέα και όχι μέλη της εργατικής αριστοκρατίας. Ο συνδυασμός των τριών αυτών στοιχείων δημιουργούν πολλές πιθανότητες επιτυχίας αυτής της πολιτικής προσπάθειας», βλ. Σακελλαρόπουλος Σπ. (2001), *(στο ίδιο)*, σελ. 469.] Η ΣΣΕΚ έφερε και θετικά και αρνητικά στοιχεία στο συνδικαλιστικό χώρο, κατά την προσωπική μου άποψη που σχηματίστηκε από την εμπειρία που είχα συνεργαζόμενος με την παράταξη αυτή σε ευρύτερο ψηφοδέλτιο στο χώρο της Εμπορικής Τράπεζας. Στο ενεργητικό της καταγράφεται η προσπάθεια ανασυγκρότησης του συνδικαλιστικού σοσιαλιστικού χώρου μεταξύ ΠΑΣΟΚ και παραδοσιακής Αριστεράς, το «μπόλιασμα» των συνειδήσεων πολλών μελών με την αντίληψη του αυτόνομου συνδικαλισμού, η ρήξη με κατεστημένα πρότυπα γραφειοκρατικής συνδικαλιστικής συμπεριφοράς κ.λπ. [Σχετικά με τη ρήξη ΠΑΣΟΚ - διαγραμμένων συνδικαλιστών, θα ήθελα στο σημείο αυτό να παραθέσω ένα απόσπασμα από τη συνέντευξη προς τον γράφοντα (23/7/2001) του Δημήτρη Τσεγγενέ (νυν Γραμματέα Ασφαλιστικού της Ε.Γ. της ΟΤΟΕ και μέλος της ΠΑΣΚΕ Εμπορικής Τράπεζας): «Βέβαια, πριν ήθελα να σας πω, το 1984 υπήρξε μια προσπάθεια με το άρθρο 4, αν θυμάστε καλά, όπου και εκεί το συνδικαλιστικό κίνημα προσπάθησε και με τη δυναμική που είχε κατάφερε να μην περάσει το άρθρο 4. Ο καθένας βέβαια για ένα διαφορετικό σκεπτικό, αλλά η σύγκλιση ήταν ότι έπρεπε αυτό να μην περάσει, υπήρχε θέμα να καταργηθεί. Είχε όμως ένα διαφορετικό πολιτικό σκεπτικό για την κάθε παράταξη, αλλά στο τέλος του δρόμου γινόταν αυτή η ενοποίηση. Το 1985, επανέρχομαι πάλι, στο χώρο της Εμπορικής και της παράταξης που εδώ ήταν η πλειοψηφία στο Σύλλογο και που τα πράγματα τα όριζαν σαφώς και είχανε την ηγεσία, διαχώρισε η συντριπτική πλειοψηφία των συνδικαλιστών, των μελών και των εργαζομέ-

κινητοποιήσεων σε κλάδους των οποίων τις ομοσπονδίες και τους συλλόγους ήταν σε θέση να ελέγχει (κοινή ωφέλεια, τράπεζες, ΟΒΕΣ, οικοδόμοι, λογιστές κ.α.) και η δημιουργία της Συντονιστικής Επιτροπής Αγώνα (ΣΕΑ). Παρά τη μαζικότητά τους οι αγώνες αυτοί δεν κατάφεραν να ανατρέψουν την κυβερνητική πολιτική⁵⁰. Ένας βασικός λόγος ήταν η σταθερή κρατική κατασταλτική πολιτική, που μέσω των δικαστηρίων έβγαζε παράνομες τις περισσότερες απεργίες. Πέρα όμως από τους αντικειμενικούς λόγους, ο υποκειμενικός παράγοντας ήταν ο πιο σημαντικός. Η κομματικοποίηση μέσω των ανταγωνι-

νων στο χώρο από την πολιτική ηγεσία της τότε εποχής. Τότε θα βλέπατε πρωτοκλασάτα στελέχη είτε κεντρικά είτε σε περιφερειακό επίπεδο να 'χουνε πάρει τις αποστάσεις τους γιατί το μόνο που ζητούσανε ήταν ότι εμείς μεγαλώσαμε και ανδρωθήκαμε μέσα από την ταξικότητα και μια ιστορία στο χώρο της Εμπορικής. Αυτή την αυτονομία θέλουμε να την κρατήσουμε και αυτό προσπάθησαν να γίνει. Τότε βέβαια ο κόσμος και πολλών άλλων νέων ανθρώπων και συνδικαλιστών, έγινε μια μεγάλη προσπάθεια ενοποίησης αυτής της κατάστασης προτού γίνει το κραχ, δηλαδή γίνει κι έρθει η ρήξη, η οποία τελικά έγινε γιατί είχε αυτά τα πολιτικά χαρακτηριστικά και δεν μπορούσε κάποιος είτε με το συναίσθημα να παίξει είτε στο φιλικό επίπεδο ή σπιδήποτε άλλο. Είχε τελικά να κάνει με μια πολιτική επιλογή: είτε είσαι από εδώ είτε από 'κει.»] Στο παθητικό της όμως καταγράφονται σοβαρές ελλείψεις ιδεολογικοπολιτικής συγκρότησης ως συνέπεια της μακρόχρονης παραμονής των στελεχών και μελών της στο πολυσυλλεκτικό και λαϊκιστικό ΠΑΣΟΚ, ο μεγαλο-παραγοντισμός και ο καιροσκοπισμός των στελεχών της, των οποίων χαρακτηριστικότερη εκδήλωση αποτέλεσε η προσπάθεια εφαρμογής στον ελλαδικό χώρο του προτύπου συγκρότησης του βρετανικού Εργατικού Κόμματος (ίδρυσή του από τα συνδικάτα) που απέτυχε παταγωδώς στις εκλογές του Ιουνίου 1989 (0,1% των ψήφων) και η συνακόλουθη επιστροφή το 1992 στο ΠΑΣΟΚ μεγάλου μέρους των στελεχών της που παρέμειναν ως το τέλος.

50. Σύμφωνα με τα στοιχεία (βλ. Κατσάνεβας Θ. (1996β), «Η εξέλιξη των απεργιών στην Ελλάδα», *Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων*, τεύχ. 3, Ιούλιος, σσ. 11-29), η εξέλιξη του αριθμού των χαμένων ημερών εργασίας ανά χίλιους απεργούς κατά το διάστημα 1986-1990 ακολούθησε την εξής πορεία (παραθέτουμε και τα στοιχεία για το χρονικό διάστημα 1975-1985 για λόγους σύγκρισης, επειδή στον προηγούμενο πίνακα δεν υπάρχει αναφορά σε αυτόν το δείκτη):

Έτος	Ελλάδα (σε χιλιάδες)	Μέσος όρος Ε.Ε. (σε χιλιάδες)
1975	113.291	373.678
1976	408.562	353.701
1977	631.536	311.298
1978	486.691	269.636
1979	807.038	611.676
1980	1.315.134	297.087
1981	230.357	177.137
1982	408.971	278.422
1983	156.653	199.862
1984	117.870	415.408
1985	266.840	141.273
1986	306.854	106.707
1987	574.640	136.605
1988	222.981	166.431
1989	316.020	114.390
1990	787.849	106.864

σικών συνδικαλιστικών παρατάξεων της αντιπολίτευσης, στις οποίες πλέον προστέθηκε και η Δημοκρατική Ανεξάρτητη Κίνηση Εργαζομένων (επίσημη παράταξη της Ν.Δ.) που απορροφά τις προηγούμενες δεξιές παρατάξεις⁵¹, οδήγησε στην αντιπαράθεση εντελώς διαφορετικών στρατηγικών και τακτικών που συναρτώνταν και με τις εκλογικές στρα-

51. Είναι χρήσιμη μια σύντομη αναφορά στην πορεία της συνδικαλιστικής δράσης των μελών και στελεχών της Ν.Δ. στο χώρο των εργαζομένων μετά το 1981. Η Δημοκρατική Συνεργασία, παράταξη Παπαγεωργίου - Καρακίτσου που έλεγχε με διάφορα, τυπικά και άτυπα, μέσα τη ΓΣΕΕ πριν από την έκπτωσή της με δικαστική απόφαση τον Ιανουάριο του 1982, δεν μετείχε πλέον στα συνέδρια της ΓΣΕΕ. Η Δ.Σ. μετονομάστηκε σε Ανεξάρτητη Δημοκρατική Συνδικαλιστική Κίνηση (ΑΔΗΣΚ) και έπαιξε το χαρτί της «ανεξαρτησίας» από την επίσημη Ν.Δ. (επί ηγεσίας Ευ. Αβέρωφ), η οποία στήριξε τη Δημοκρατική Ανανεωτική Συνδικαλιστική Παράταξη (ΔΑΣΠ) που περιλάμβανε και χουντικούς «συνδικαλιστές». Η ΔΑΣΠ διαφωνούσε με τη γραμμή της ΑΔΗΣΚ για αποχή από τα συνέδρια και τις εκλογές για την ανάδειξη οργάνων της ΓΣΕΕ και του ΕΚΑ, και συμμετείχε στους επιμέρους συλλόγους με δικά της ψηφοδέλτια. Μετά την αλλαγή ηγεσίας στη Ν.Δ. και την εκλογή του Κ. Μητροστάκη συγκροτήθηκαν οι Δημοκρατικές Ριζοσπαστικές Κινήσεις Συνδικαλιστών (ΔΗΡΚΙΣ) ως αντίπαλο σχήμα της ΑΔΗΣΚ. Οι βουλευτικές εκλογές του 1985 και οι εξελίξεις στη ΓΣΕΕ έθεσαν τέρμα στη διαμάχη: η ΑΔΗΣΚ ξέκοψε οριστικά από τη Ν.Δ. και φυλλορρόφησε, οι ΔΗΡΚΙΣ πέρασαν στο κόμμα της Δημοκρατικής Ανανέωσης (ΔΗΑΝΑ) του Κ. Στεφανόπουλου και οι Δημοκρατικές Κινήσεις (ΔΗΚΙ), που είχαν στο μεταξύ συγκροτηθεί στους επιμέρους συλλόγους, αποτέλεσαν πλέον την επίσημη συνδικαλιστική παράταξη της Ν.Δ., έχοντας στο ενεργητικό τους την εντυπωσιακή εκλογική τους απήχηση όπου εμφανίζονταν σε συνδικαλιστικές εκλογές. Όπως τονίζεται: «Αφότου η ΝΔ έχασε τις εκλογές του 1981 και γνωρίζοντας ότι δεν θα μπορούσε ποτέ να ανταγωνιστεί το ΠΑΣΟΚ εκτός εάν δημιουργούσε και εκείνη μια ενεργή και αποτελεσματική κομματική οργάνωση, το κόμμα προσπάθησε να πλησιάσει περισσότερο τα εργατικά συνδικάτα και να ασκήσει την όποια επιρροή του 'από τα μέσα'. Για το λόγο αυτό κατέβαλε σοβαρές προσπάθειες ώστε να ανανεώσει και να ενεργοποιήσει τις επαγγελματικές του οργανώσεις (ΕΚΟ), οι οποίες, με τη σειρά τους, θα γεφύρωναν το χάσμα ανάμεσα στη Ν.Δ. και τον εργατικό συνδικαλισμό. Όλη αυτή η οργανωτική προσπάθεια δεν πήγε και άσχημα, αφού οι 25 ΕΚΟ του 1981 μέσα σε πέντε χρόνια είχαν οκταπλασιασθεί» (Αλεξάκης Μ., (2001), *ό.π.* (σημ. 27), σελ. 195). Με τα πολιτικά και οργανωτικά εφόδια του κομματικού μηχανισμού, οι συνδικαλιστές και συνδικαλίστριες των ΔΗΚΙ με μια έξυπνη πολυσυλλεκτική τακτική –τουλάχιστον όσον αφορά τους ψηφοφόρους– και εμφανιζόμενοι ως υπέρμαχοι του εργατικού ελέγχου, απέκρουαν την κατηγορία ότι ήταν οπαδοί του νεοφιλελευθερισμού και την ανταπέδιδαν κυρίως στους συνδικαλιστές της ΠΑΣΚΕ μετά τη διάσπαση της ΓΣΕΕ. Κατάφεραν έτσι να διεισδύσουν εκλογικά στους ψηφοφόρους των συνδικαλιστικών παρατάξεων της Αριστεράς. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του Συλλόγου της Εμπορικής Τράπεζας, όπου μετά τη συνεργασία ΔΗΣΚ (ΠΑΣΚΕ) και ΕΝΙΑΙΑΣ (ΚΚΕ) σε επίπεδο προεδρείου («μορατόριου») και τη συνταξιοδότηση βασικών στελεχών της τελευταίας, ένα μεγάλο ποσοστό ψηφοφόρων της στράφηκε προς τη ΔΗΚΙ. Μετά το 1986 οι ΔΗΚΙ εμφανίστηκαν με το νέο όνομα της ΔΑΚΕ και αποτελούσαν πλέον τη μοναδική ουσιαστικά συνδικαλιστική παράταξη της Ν.Δ. και συνολικά του χώρου της Δεξιάς. (Για περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με τις πολιτικές, ιδεολογικές αλλά και προσωπικού χαρακτήρα συγκρούσεις στο εσωτερικό της Ν.Δ. όσον αφορά την πορεία προς τη συγκρότηση της ενιαίας ΔΑΚΕ, καθώς και για τις οργανωτικές δομές και τις συνεχείς αλλαγές, βλ. συνέντευξη του πρώην Γενικού Γραμματέα της Ε.Γ. της ΟΤΟΕ (και στελέχους της ΔΑΚΕ και της Ν.Δ.) Ανδρέα Μπεκιάρη στον γράφοντα (24/7/2001). Τέλος, το 1993 παράλληλα με την πολιτική σταδιοδρομία του κόμματος της Πολιτικής Άνοιξης (ΠΟΛ.ΑΝ.) του Αντώνη Σαμαρά, προσπάθησε να σταδιοδρομήσει και η «Συνδικαλιστική Άνοιξη» που αποδείχτηκε εθνηγιενής παράταξη με κάποιες προσβάσεις στις τράπεζες και σε ορισμένες μικρές ΔΕΚΟ.

τηγικές και τακτικές των κομμάτων ενόψει των επερχόμενων βουλευτικών εκλογών του 1989. Το αποτέλεσμα ήταν να αδρανήσει και να διαλυθεί η ΣΕΑ και οι διαμάχες για την ακολουθητέα πολιτική στα πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια όργανα (ομοσπονδίες και εργατικά κέντρα). Χαρακτηριστικότερες περιπτώσεις αυτών των αντιπαραθέσεων αποτέλεσαν οι απεργιακές κινητοποιήσεις στους χώρους των καθηγητών της μέσης δημόσιας εκπαίδευσης και των εργαζομένων στις τράπεζες την άνοιξη του 1988. Στους κλάδους αυτούς σημαντική ήταν η παρουσία ανεξάρτητων και συνδικαλιστών του χώρου της εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς, που πρόσθεσαν μια σημαντική διάσταση: τα δημοψηφίσματα για τη λήψη αποφάσεων και την πρόταση για διάφορες μορφές απεργιών διαρκείας οι οποίες συγκέντρωναν για αρκετές ψηφοφορίες την πλειοψηφία των εργαζομένων. Τέθηκε έτσι υπόψη των εργαζομένων - μελών των συνδικάτων μια διαφορετική αντίληψη για το ρόλο και τον τρόπο διοίκησης και διεκδίκησης των συνδικαλιστικών οργανώσεων που διέφεραν από το επιβληθέν πρότυπο του κομματικοποιημένου συνδικαλισμού.

Αυτή η κοινωνική κινητικότητα που αποτελεί απάντηση στις κατασταλτικές πολιτικές της κυβέρνησης είχε ένα θετικό αποτέλεσμα στο επίπεδο της κατοχύρωσης των διεθνών συμβάσεων στο ελληνικό νομικό πλαίσιο. Συγκεκριμένα, έγινε δεκτή κατ' ουσίαν η Διακήρυξη της Φιλαδέλφειας της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας (1944), καθώς και το άρθρο 87 του Καταστατικού Χάρτη του ΟΗΕ. Η νέα αντίληψη περί συλλογικών διαπραγματεύσεων αποτυπώθηκε από τη Βουλή στο ελληνικό νομικό πλαίσιο με την αποδοχή των διεθνών συμβάσεων εργασίας υπ' αριθμ. 98 και 154⁵². Ο δρόμος για την ολοσχερή κατάργηση των αντεργατικών και αντιαπεργιακών νόμων 3239/1955 και 330/1976 ήταν πλέον ελεύθερος. Επίσης, σημαντικό αποτέλεσμα της κοινωνικής κινητοποίησης της περιόδου 1985-1987 ήταν η κατάργηση και διά νόμου του περιβόητου άρθρου 4 του Ν. 1365/83, που ήδη είχε καταργηθεί στην πράξη καθώς δεν έγινε ποτέ «συνείδηση δικαίου» στους εργαζομένους των ΔΕΚΟ και των Τραπεζών⁵³. Η ΟΤΟΕ, εκτός των άλλων ενεργειών της (απεργίες, συγκεντρώσεις και πορείες), είχε προσφύγει στο Διεθνές Γραφείο Εργασίας για το θέμα αυτό πετυχαίνοντας τη δημοσίευση έκθεσης της «Επιτροπής Συνδικαλιστικής Ελευθερίας», με την οποία καλούνταν η ελληνική κυβέρνηση να επανεξετάσει αυτό το ζήτημα υπό το φως των αρχών της συνδικαλιστικής ελευθερίας και να λάβει τα κατάλληλα μέτρα ευθυγράμμισης της εργατικής νομοθεσίας με τις αρχές αυτές.

Ο κλάδος των εργαζομένων στις τράπεζες

Οι εργαζόμενοι στις τράπεζες αποτελούσαν πάντοτε ένα από τα πιο δυναμικά στρώματα

52. Συγκεκριμένα, η υπ' αριθμ. 98 ΔΣΕ αφορά την κατοχύρωση του δικαιώματος οργάνωσης και συλλογικών διαπραγματεύσεων και η υπ' αριθμ. 154 προωθεί τη διεύρυνση (άρθρο 5) του θεματολογίου των συλλογικών διαπραγματεύσεων πέρα από τις μισθολογικές και οικονομικές διαφορές.

53. Και μάλιστα με πρόταση του ίδιου του υπουργού Εργασίας της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ Γ. Γεννηματά. Για τη συζήτηση του θέματος στη Βουλή και τα επιχειρήματα υπέρ της κατάργησης του άρθρου 4 τόσο της κυβέρνησης όσο και της αντιπολίτευσης βλ. Βαής Θ. (1990), *ό.π.* (σημ. 15), σσ. 419-426.

της ελληνικής μισθωτής εργασίας. Έχοντας κατακτήσει με μακρόχρονους και δυναμικούς αγώνες μια σειρά εργασιακών και ασφαλιστικών δικαιωμάτων, ο κλάδος γινόταν η ατμομηχανή του συνδικαλιστικού κινήματος των εργαζομένων. Η πενήνθημερη εβδομάδα εργασίας, το 39ωρο, τα ειδικά ταμεία κύριας και επικουρικής σύνταξης σε μια σειρά τραπεζών και άλλα αιτήματα, που ικανοποιήθηκαν μετά από μακρόχρονους απεργιακούς αγώνες κατά τη διάρκεια της προηγούμενης δεκαετίας, αλλά και πριν από τη δικτατορία, έδιναν πολλές φορές το έναυσμα για αγωνιστικές κινητοποιήσεις εργαζομένων άλλων κλάδων (π.χ. ΔΕΚΟ, βιομηχανικές επιχειρήσεις κ.ά.).

Η έναρξη της δεκαετίας του '80 βρίσκει την ΟΤΟΕ σε απεργιακή κινητοποίηση μακράς διάρκειας (14.1.1980-24.2.1980) με αιτήματα οικονομικά και θεσμικά (κατάργηση του ελαστικού και επαναφορά του προηγούμενου σταθερού ωραρίου, μισθολογική αύξηση 15%, σύντμηση του συνολικού χρόνου προαγωγής των υπαλλήλων κατά δύο χρόνια κ.λπ.)⁵⁴. Η ΟΤΟΕ απήφησε τον αντιαπεργιακό Ν. 3239/55 και την υποχρεωτική διατησία που είναι η βασική κρατική παρέμβαση στα συνδικαλιστικά πράγματα της εποχής: κινητοποίησε τα μέλη της (συλλόγους και εργαζομένους) σε μια σύγκρουση που πήρε μεγάλες διαστάσεις και ουσιαστικά αποτέλεσε έμπρακτη συμβολή στην προώθηση του γενικού εργατικού αιτήματος για εκδημοκρατισμό της εργατικής νομοθεσίας⁵⁵. Μετά από 39 ημέρες απεργίας η κυβέρνηση ικανοποίησε εν μέρει τα αιτήματα της ΟΤΟΕ όσον αφορά τις αυξήσεις και την επαναφορά του παλιού ωραρίου. Στο 10ο συνέδριο της ΟΤΟΕ, που διεξήχθη αμέσως μετά τη λήξη της απεργίας, εκφράστηκαν εκ νέου παλιότερα προβλήματα που οφείλονταν σε διαφορές νοοτροπίας, στρατηγικής και τακτικής αλλά και στην αυξανόμενη κομματικοποίηση των συνδικαλιστικών παρατάξεων. Τέτοια προβλήματα ήταν η μικροσυντεχνιακή λογική (αντιθέσεις πτυχιούχων και μη πτυχιούχων, μεγάλων και μικρών τραπεζών, ελληνικών και ξένων τραπεζών κ.ο.κ.), το προεδροκρατούμενο σύστημα στη συγκρότηση και λειτουργία της Διοίκησης της ΟΤΟΕ, η διχαστική λογική του παραγοντισμού κ.λπ. Η απόπειρα αλλαγής του καταστατικού προς το αναλογικό σύστημα δεν σημείωσε επιτυχία, καθώς δεν συγκεντρώθηκε η απαιτούμενη καταστατική πλειοψηφία. Το συνέδριο αυτό μεταξύ άλλων ανέδειξε για πρώτη φορά γυναίκα στη θέση του προέδρου της ΟΤΟΕ (Ιωάννα Ζερβάκη από το χώρο της ΕΤΕ και στέλεχος της ΠΑΣΚΕ). Ανάλογα προβλήματα παρουσιάστηκαν κατά τη διεκδίκηση υπογραφής νέας συλλογικής σύμβασης για το 1981. Από τη μια η παρελκυστική τακτική των κυβερνητικών και εργοδο-

54. Για περισσότερες λεπτομέρειες βλ. «Ο μεγαλειωδέστερος αγώνας του κλάδου», *Τραπεζικό Βήμα*, φύλλο 78, Φεβρ. 1980 καθώς και «Κανένας αγώνας δεν πάει χαμένος», *Αυγή*, 21.2.80. Εδώ θα πρέπει να τονιστεί ότι το αίτημα της μισθολογικής αύξησης προσέκρουε στη θεωρία περί ωρίμανσης που πρόβαλε ο τότε υπουργός Εργασίας Κ. Λάσκαρης, που ουσιαστικά καταργούσε τη μισθολογική και βαθμολογική εξέλιξη των υπαλλήλων καθώς έδινε αυξήσεις μόνο 11% σε σύγκριση με άλλους κλάδους.

55. Μια αρκετά προωθημένη και κριτική εκτίμηση του απεργιακού αγώνα και των δυνατοτήτων που άνοιξε για τα συνδικάτα διατυπώθηκε από την ομάδα «Τραπεζικός»: «Εργατικά αιτήματα και η νέα αντίληψη του συνδικάτου» και «Ο "εκουγχρονισμός" του τραπεζικού συστήματος και το εργασιακό καθεστώς», *Τραπεζικό Βήμα*, φφ., 81-82, Απρ.-Μάιος 1980.

τικών διαπραγματευτών, και από την άλλη οι συγκρούσεις μεταξύ των παρατάξεων, των παραγόντων και των εκπροσώπων των εργαζομένων στις ξένες τράπεζες δυσχέραναν τη διεκδίκηση της ικανοποίησης των αιτημάτων. Υπό την απειλή της πενήθμερης απεργιακής κινητοποίησης του Νοεμβρίου και της μετεξέλιξής της σε απεργία διάρκειας, η κυβέρνηση και οι διαπραγματευτές των εργοδοτών συμφώνησαν να δοθεί αύξηση μισθών κατά 20% σε δύο δόσεις, να αυξηθεί το επιστημονικό επίδομα από 17% σε 20%, να επεκταθεί σε όλες τις παντρεμένες γυναίκες το επίδομα γάμου ανεξάρτητα από βαθμούς και να υπάρξει μέριμνα για ίδια εξέλιξη ανδρών και γυναικών. Τέλος, ικανοποιήθηκε κατά μεγάλο μέρος το μεταφερθέν από την προηγούμενη απεργία αίτημα της σύντμησης κατά ένα έτος του συνολικού χρόνου της βαθμολογικής εξέλιξης των εργαζομένων. Στη συνεδρίαση της διοίκησης της ΟΤΟΕ (19/12/1980) υποβλήθηκαν τρεις διαφορετικές προτάσεις από διαφορετικές ομάδες συλλόγων: η πρώτη (ΕΤΕ, ΑΤΕ, μικρές και ορισμένες ξένες τράπεζες) πρότεινε αποδοχή της κυβερνητικής και εργοδοτικής πρότασης και άμεση διεκδίκηση των στόχων που δεν επιτεύχθηκαν· η δεύτερη (Εμπορική, Κρήτης, Chase Manhattan και Westminster) πρότεινε την πραγματοποίηση τριήμερης απεργίας για το διάστημα 22, 23 και 24/12 για την ικανοποίηση του συνόλου των αιτημάτων και σε περίπτωση αρνητικής εξέλιξης, νέα συνεδρίαση του Εκτελεστικού Συμβουλίου αμέσως μετά το τέλος της χριστουγεννιάτικης περιόδου για παραπέρα κλιμάκωση των κινητοποιήσεων· και τέλος, η τρίτη (Πίστωσης, Επενδύσεων και Bank of Chicago) πρότεινε την πραγματοποίηση απεργίας από την 22/12 ως την 31/12/1980 με αποστολή επιστολής στον πρωθυπουργό για τη σύσταση επιτροπής που θα εξέταζε τη σύντμηση του χρόνου υπηρεσίας και την αναμόρφωση του μισθολογίου. Παρόλο που, λόγω του πλειοψηφικού συστήματος σε πολλούς συλλόγους και της προεδροκρατίας στην ΟΤΟΕ, δεν είναι εμφανής η κομματικοποίηση, μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι προδιαγράφονται οι τάσεις που στο πολύ σύντομο μέλλον θα εξελιχθούν στις σημερινές κομματικές συνδικαλιστικές παρατάξεις και στις προσπάθειες συγκρότησης νέων αυτόνομων συνδικαλιστικών σχημάτων. Αυτή η υπόθεση μπορεί να επαληθευτεί αν δούμε τόσο τις προτάσεις επί της μορφής πάλης, όσο και της επιλογής των προς διεκδίκηση αιτημάτων. Υπάρχει μια τάση σύμπτωσης συντηρητικών και σοσιαλιστών (χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν υπάρχουν διαφοροποιήσεις και μάλιστα μεγάλες) στη χρήση ήπιων και βραχείας διάρκειας απεργιακών κινητοποιήσεων⁵⁶. Υπάρχει επίσης μια τάση που δείχνει τη μελλοντική τακτική της ΕΣΑΚ να προτείνει απεργιακές κινητοποιήσεις που να έχουν μεν συγκεκριμένη διάρκεια,

56. Σε πολλές περιπτώσεις η τακτική των σοσιαλιστών συνδικαλιστών υπαγορεύεται από μια προεκλογική ανάγκη να μη δίνεται λαβή για προπαγάνδα εναντίον του ανερχόμενου ΠΑΣΟΚ που στοχεύει στην προσέλκυση μεγάλης μερίδας ψηφοφόρων μεταξύ ΠΑΣΟΚ και Ν.Δ. Έτσι, στο πλαίσιο αυτό, βλέπουμε συνδικαλιστές, οι οποίοι πίεζαν για πιο σκληρή απεργιακή γραμμή στην απεργία των 39 ημερών, να προτείνουν ήπιες μορφές αγώνα ή και την αναστολή απεργιών, τόσο στο χώρο των τραπεζών όσο και γενικότερα, προκειμένου να μη διαταραχθεί το «ήπιο κλίμα». Εξάλλου, η προοπτική ανόδου του ΠΑΣΟΚ στην κυβερνητική εξουσία καλλιεργούσε άλλου τύπου προσδοκίες σε μέρος του εκλογικού σώματος (διορισμοί, μεταθέσεις κ.λπ.), καθώς και καλλιέργεια της αντίληψης ότι οι απεργίες θα αποσταθεροποιούσαν την «κυβέρνηση της αλλαγής».

αλλά να διεκδικείται το σύνολο των αιτημάτων⁵⁷. Τέλος, προδιαγράφηκε η τάση μιας μερίδας του ανεξάρτητου συνδικαλιστικού ρεύματος να προτείνει απεργίες μεγάλης διάρκειας και να αναδεικνύει συγκεκριμένα θέματα αιχμής που να αφορούν το σύνολο του προσωπικού των τραπεζών (ή της τράπεζας) προσπαθώντας να ενώσει όλες τις ειδικότητες και τις κατηγορίες.

Στα πρώτα χρόνια της διακυβέρνησης της χώρας από το ΠΑΣΟΚ, η ΟΤΟΕ έβαλε στόχο την κατάκτηση ενιαίου μισθολογίου και βαθμολογίου για τους εργαζομένους όλων των τραπεζών της χώρας, είτε αυτές είναι κρατικές είτε ιδιωτικές (ελληνικές και ξένες). Το ενιαίο μισθολόγιο κατακτήθηκε μετά από απεργιακή κινητοποίηση 42 ημερών, που αποτελεί την πιο μακρόχρονη στην ιστορία του κλάδου, η οποία όμως έδειξε καθαρά πλέον την κομματικοποίηση που άρχιζε να αποσυνθέτει την ενότητα των εργαζομένων, η οποία είχε κατακτηθεί κατά τη διάρκεια των προηγούμενων αγώνων της ΟΤΟΕ. Τίποτα δεν θα ήταν πια όπως πριν. Η εποχή κατά την οποία απεργούσε το 90%-95% των τραπεζών και τα τραπεζικά καταστήματα κλειδώνονταν ανήκε σ' ένα ιστορικό παρελθόν, που γρήγορα ξεχάστηκε. Η απεργία ξεκίνησε όταν η κυβέρνηση υπαναχώρησε από την οριστική θεσμοποίηση του ενιαίου μισθολογίου και επέβαλε ανώτατα όρια αυξήσεων 25% και 17%, από την αναγνώριση της προϋπηρεσίας, από την αύξηση του επιδόματος ανωτέρων σχολών σε 10%, από την ένταξη των καθαριστριών μερικής απασχόλησης στο ενιαίο μισθολόγιο και τους οργανισμούς προσωπικού και από μια σειρά άλλα αιτήματα. Μετά την πρώτη 48ωρη κατόπιν πιέσεων από το ΕΚ και την ΚΕ του ΠΑΣΟΚ η πρόεδρος της ΟΤΟΕ Ι. Ζερβάκη υπέβαλε την παραίτησή της από τη θέση αυτή μη θέλοντας να υποκύψει στην απεργοσπαστική πολιτική που επιβλήθηκε στην παράταξή της. Η απεργία συνεχίστηκε με ανασύνθεση του προεδρείου από τις δυνάμεις του αυτόνομου χώρου (Παφίλης, Πουλαρίκας, Παπαμάργαρης κ.ά.) και τις δυνάμεις της ΕΣΑΚ ώσπου την 42η ημέρα η κυβέρνηση δέχτηκε την υπογραφή σύμβασης για το ενιαίο μισθολόγιο με τους όρους της ΟΤΟΕ. Τα τραύματα όμως που άνοιξε η απεργοσπαστική τακτική της συνδικαλιστικής παράταξης του ΠΑΣΟΚ ήταν εμφανή⁵⁸.

Η κρίση του 1985 είχε μεγάλο αντίκτυπο στο χώρο του τραπεζικού συνδικαλισμού, πρώτα και κύρια σε επίπεδο παρατάξεων, καθώς η ΠΑΣΚΕ διασπάστηκε σε πολλούς συλλόγους. Η πιο βαθιά διάσπαση έγινε στη ΔΗΣΚ (ΠΑΣΚΕ) Εμπορικής, όπου ολόκληρη

57. Σε συνέντευξή του στον γράφοντα ο πρώην γενικός γραμματέας της ΟΤΟΕ Σωτ. Σιώκος (μέλος της ηγετικής ομάδας του ΚΚΕ στο συνδικαλιστικό χώρο) παραδέχτηκε ότι στην κομμουνιστική Αριστερά –και ιδιαίτερα στις τράπεζες– «θεοποιούσαμε την τακτική (...) ενώ αυτό ήταν λάθος: δηλαδή, διαιρούσαμε τους εργαζόμενους και το συνδικαλιστικό κίνημα με βάση την *en bloque*, ως το πούμε έτσι, οπτική μας για το περιεχόμενο και την τακτική, ενώ στην τακτική έπρεπε να είμαστε ευέλικτοι και να είχαμε ευήκοον ους απέναντι στα κελεύσματα της βάσης και των άλλων δυνάμεων». Ο ίδιος θεωρεί ότι η κομμουνιστική Αριστερά –και δεν αποποιείται τις ευθύνες του– χαρακτηριζόταν «από έναν συντηρητισμό (...) απέναντι στις μεγάλες μορφές πάλης αν δεν συνοδεύονταν και από ανάλογη οργανωτική δουλειά και πρακτική πολιτική μέσα στους χώρους εργασίας».

58. Για τις εξελίξεις που ήταν ραγδαίες και θεαματικές, καθώς και για αναλύσεις και τοποθετήσεις κεντρικών και περιφερειακών στελεχών τόσο υπέρ όσο και κατά της συνέχισης της απεργίας, βλ. τα φύλλα Μαΐου - Σεπτεμβρίου 1982 του *Τραπεζικού Βήματος*.

η ηγετική ομάδα και η πλειοψηφία των κεντρικών και ένα μεγάλο μέρος περιφερειακών στελεχών παραπήθηκαν ή διαγράφηκαν από το ΠΑΣΟΚ. Στις πρώτες εκλογές που έγιναν το Δεκέμβριο του 1985, η ΔΗΣΚ (ΣΣΕΚ) πήρε περισσότερες ψήφους από τη νομιμόφρονα ΠΑΣΚΕ. Σε επίπεδο ΟΤΟΕ βέβαια υπερίσχυε η νομιμόφρων ΠΑΣΚΕ, καθώς στον Σύλλογο Υπαλλήλων ΕΤΕ κυριάρχησε η τάση Πρωτόπαπα έναντι της ΔΗΣΚ, όπως και σε μια σειρά άλλες τράπεζες. Οι διεργασίες δεν άφησαν ανέγγιχτες τις άλλες παρατάξεις. Κατά τη διάρκεια του σχετικά μακρού απεργιακού κύματος που ακολούθησε την επιβολή της περιοριστικής εισοδηματικής πολιτικής, την ψήφιση της Πράξης Νομοθετικού Περιεχομένου και τη διάσπαση της ΓΣΕΕ, σοβαρές αντιθέσεις στρατηγικής και τακτικής εμφανίστηκαν στους χώρους της παραδοσιακής και της ανανεωτικής Αριστεράς (διάσπαση ΚΚΕ Εσωτερικού) και νέες δυνάμεις συσπειρώθηκαν στο χώρο του αυτόνομου συνδικαλισμού⁵⁹.

Μέχρι το 1989, κατά το μεγαλύτερο διάστημα, η κατάσταση παραμένει πολωμένη μεταξύ των δυνάμεων της ΠΑΣΚΕ από τη μια μεριά, που σιγά-σιγά επουλώνει τις πληγές της διάσπασης, και από την άλλη του ευρύτερου μετώπου των δυνάμεων της δεξιάς και της αριστερής ανιπολίτευσης και του αυτόνομου χώρου με τις κατά καιρούς διαφοροποιήσεις που σχετίζονται με επιμέρους τακτικές και επιδιώξεις, όπως η τοποθέτηση της παράταξης του πρώην προέδρου της ΟΤΟΕ Θ. Παπαμάργαρη στο πλευρό της ΠΑΣΚΕ κατά τη διεκδίκηση της πρώτης μετά την ΠΝΠ Συλλογικής Σύμβασης Εργασίας και η διαμάχη για τις μορφές αγώνα που ξέσπασε μεταξύ ΕΣΑΚ από τη μια και αυτόνομου χώρου από την άλλη. Στη σύγκρουση αυτή ο αυτόνομος χώρος βγήκε ξανά στο προσκήνιο προτείνοντας, από τη μια, απεργία διάρκειας και συντονισμό με την αντίστοιχη απεργία της ΟΛΜΕ (καθηγητές Μέσης Εκπαίδευσης) και, από την άλλη, τη χάραξη στρατηγικής από τη βάση με τη μέθοδο των γενικών συνελεύσεων στα καταστήματα και τις διευθύνσεις και το δημοψήφισμα. Το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος εξέπληξε τους πάντες. Η πλειοψηφία των εργαζομένων στήριξε την πρόταση του αυτόνομου χώρου ξεπερνώντας τις κομματικές παρατάξεις, που πρότειναν άλλες μορφές αγώνα (στάσεις εργασίας, 48ωρη προειδοποιητική απεργία κ.λπ.). Η τελική απόφαση του Γ.Σ. προέβλεπε κυλιόμενες 48ωρες απεργίες στην κατεύθυνση της απεργίας διάρκειας. Η κυβέρνηση θέλοντας να αποφύγει τη συντονισμένη απεργιακή κινητοποίηση των δύο μεγάλων κλάδων (τράπεζες και καθηγητές) κατέφυγε μέσω του τότε αντιπροέδρου της Μ. Κουτσόγιωργα στην τακτική της

59. Από το φθινόπωρο του 1985 ως την άνοιξη του 1991 κυκλοφορούσε σε άτακτα χρονικά διαστήματα η εφημερίδα *Άλλη Άποψη* (στη σύνταξη της μετείχε και ο γράφων) που συσπειρώνε συνδικαλιστικά στελέχη προερχόμενα από πολιτικές τάσεις της εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς, της ΕΚΟΝ ΡΦ (Β' Πανελλαδική), της ομάδας «Ρήξη», διαγραμμένα από ΚΚΕ και ΠΑΣΟΚ στελέχη στα οποία προστέθηκαν αργότερα και στελέχη του ΚΚΕ Εσωτερικού - Ανανεωτική Αριστερά. Παρά την ανομοιογένεια των μελών της η *Άλλη Άποψη* κατάφερε να καταγράψει τις ανησυχίες ενός κόσμου που αγωνιζόταν να δώσει μια νέα ριζοσπαστική οπτική στο συνδικαλιστικό κίνημα μέσα κι έξω από το χώρο των αυτόνομων κινήσεων και των διάδοχων συνδικαλιστικών συσπειρώσεων που ακολούθησαν τα επόμενα χρόνια. Επίσης, η εφημερίδα εξέφρασε τις τάσεις των νέων κοινωνικών κινήσεων στο χώρο των τραπεζών (οικολογία, φεμινισμός, αντιρατσισμός, κίνημα δικαιωμάτων κ.λπ.).

απομόνωσης των απεργών προχωρώντας σε παροχή αυξήσεων σε επιμέρους κατηγορίες εργαζομένων στις τράπεζες χωρίς να ανατρέπει την εισοδηματική πολιτική. Στη συγκεκριμένη φάση η ΕΣΑΚ, παρά τις διαφωνίες στο εσωτερικό της και την αντίθεση των άλλων δυνάμεων (ΔΑΚΕ, αυτόνομες συσπειρώσεις κ.ά.), συμφώνησε στην υπογραφή της συλλογικής σύμβασης εργασίας⁶⁰.

Σύλλογος Προσωπικού Τράπεζας Πίστεως

Τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα της σχεδόν απόλυτης ταύτισης συνδικαλιστικής παράταξης και ηγεσίας συνδικαλιστικών οργανώσεων είναι αυτά των συλλόγων προσωπικού της Τράπεζας Πίστεως και της Ιονικής Τράπεζας. Όμως, πρόκειται για δύο εντελώς διαφορετικές περιπτώσεις τις οποίες θα εξετάσουμε εν συντομία.

Επί μια εικοσαετία περίπου, ο Σύλλογος Προσωπικού Τραπεζικής Πίστεως ελεγχόταν από ανεξάρτητους συνδικαλιστές, συσπειρωμένους στο ψηφοδέλτιο της Δημοκρατικής Αγωνιστικής Συσπείρωσης υπό την αδιαφιλονίκητη κυριαρχία του συνδικαλιστή Αλ. Πουλαρίκα. Η ανασυγκρότηση του συλλόγου άρχισε το 1975, όταν είχαν ανατραπεί και οι τελευταίοι εργοδοτικοί συνδικαλιστές από την ηγεσία του συλλόγου, ο οποίος εντάχθηκε στην ΟΤΟΕ⁶¹. Με σκληρούς αλλά μαζικούς απεργιακούς αγώνες, στους οποίους η συμμετοχή ξεπερνούσε το 90% του προσωπικού, αποσπάστηκαν παραχωρήσεις από τη διοίκηση της Τράπεζας που αποτέλεσαν τη μαγιά για τις κατακτήσεις της επόμενης δεκαετίας. Συγκεκριμένα, κατοχυρώθηκαν οι εργαζόμενοι και βελτιώθηκαν οι συνθήκες εργασίας με την τροποποίηση του οργανισμού, βελτιώθηκε η ιατροφαρμακευτική περίθαλψη και δημιουργήθηκε ίδιος φορέας υγείας με ταυτόχρονη απαγκίστρωση από τον κλάδο υγείας του ΙΚΑ, και συντελέστηκε η εξομοίωση των αποδοχών με αυτές του προσωπικού των μεγάλων τραπεζών. Τέλος, το 1981 στέφθηκε με επιτυχία ο πενταετής αγώνας για τη σφαιρική λύση του συνταξιοδοτικού ασφαλιστικού προβλήματος μέσω του ταμείου αλληλοβοήθειας, την ευθύνη του οποίου για παροχή πλήρους ασφαλιστικής (κύριας και επικουρικής) κάλυπτε η ίδια η τράπεζα.

Το 1980 ο Σύλλογος συμμετείχε στην απεργία των 39 ημερών που οργάνωσε η ΟΤΟΕ για τη σύναψη και υπογραφή Συλλογικής Σύμβασης Εργασίας για τους εργαζομένους του κλάδου⁶². Το 1981 έλαβε χώρα η απεργία των εργαζομένων στη υπηρεσία μηχανοργάνωσης της τράπεζας. Επρόκειτο για την πρώτη απεργία σε χώρο νέας τεχνολογίας στην ελληνική συνδικαλιστική ιστορία. Η σημασία της ήταν μεγάλη καθώς έδειξε τον

60. Για περισσότερες λεπτομέρειες και για την κριτική από στελέχη του αυτόνομου χώρου, βλ. το editorial και άλλα άρθρα του 5ου τεύχους της *Άλλης Άποψης*, Φθινόπωρο 1988.

61. Βλ. Συλλογικό (1985), *10 χρόνια αγώνες 1975-1985*, Αθήνα, Έκδ. Συλλόγου Προσωπικού Τραπεζικής Πίστεως.

62. Ο Σύλλογος τη χρονιά αυτή είχε καταθέσει στην ΟΤΟΕ την πρόταση για τη διεκδίκηση ενιαίου μισθολογίου (βλ. παραπάνω). Σημαντική είναι και η συμβολή του Συλλόγου στην επεξεργασία του προγράμματος του 12ου συνεδρίου της ΟΤΟΕ (1983) για τον «εργατικό έλεγχο».

ιδιαίτερο ρόλο που θα έπαιζε στα αμέσως επόμενα χρόνια η εισαγωγή νέας τεχνολογίας συμβάλλοντας αποφασιστικά, αφ' ενός, στην αναδιάρθρωση του τραπεζικού συστήματος και, αφ' ετέρου, στην αναδιοργάνωση των εργασιακών σχέσεων και στην ανάπτυξη νέων συνδικαλιστικών ιεραρχιών και στρατηγικών. Αξίζει, επομένως, να σταθούμε λίγο παραπάνω στην απεργία αυτή. Κατά τη διοίκηση του συλλόγου, οι λανθασμένες επιλογές της διοίκησης της τράπεζας την οδήγησαν να αναθέσει σε άλλη εταιρεία τη λειτουργία της μηχανοργάνωσης. Η συγκεκριμένη επιλογή κρίθηκε αποτυχημένη καθώς η άλλη εταιρεία δεν μπόρεσε να ανταποκριθεί στα καθήκοντα που της είχαν ανατεθεί, οπότε η λειτουργία αυτή αναλήφθηκε από το ειδικευμένο προσωπικό που είχε προσληφθεί στην τράπεζα για το συγκεκριμένο αντικείμενο εργασίας. Τέλος, η διοίκηση της τράπεζας πήρε απόφαση να ιδρύσει μια νέα ανώνυμη εταιρεία για τη μηχανογράφηση με απόφαση σ' αυτήν του ειδικευμένου προσωπικού της. Πέραν των όποιων συνεπειών ενδεχομένως να είχε αυτή η επιλογή της τράπεζας, έγινε από το σύλλογο αντιληπτή ως απόπειρα εκ μέρους της διοίκησης να διασπάσει το συνδικαλιστικό κίνημα του προσωπικού της, δημιουργώντας δύο μεγάλες ομάδες εργαζομένων, που καθεμιά της θα είχε αντιτιθέμενα συμφέροντα. Εξάλλου, θα ήταν πλέον δυνατή η λειτουργία της τράπεζας εν μέσω απεργιακών κινητοποιήσεων καθώς, με την πάροδο του χρόνου, η εισαγωγή της νέας τεχνολογίας στους χώρους εργασίας θα γινόταν πιο έντονη και μαζική επηρεάζοντας και αφορώντας ολοένα και περισσότερες τραπεζικές και άλλες εργασίες, οι οποίες θα μπορούσαν να εξυπηρετούνται από ολοένα και λιγότερο προσωπικό «πρώτης γραμμής», ενώ, αντίθετα, θα αυξανόταν το προσωπικό των «ποιοτικών» εργασιών με καλύτερες προοπτικές εξέλιξης στην ιεραρχία της τράπεζας που θα απομακρυνόταν από τις συλλογικές μορφές δράσης.

Στη φάση αυτή η διοίκηση της τράπεζας αιφνιδιάστηκε από την κήρυξη της απεργίας και κατόπιν αποφάσισε να περάσει στην αντιμετώπιση εφαρμόζοντας τακτική «καρότου και μαστιγίου» χορηγώντας επιλεκτικά και ιδιαίτερα επιδόματα αποσκοπώντας στην αλλαγή στάσης των εργαζομένων και τη διάσπασή τους, προτού χρησιμοποιήσει κλασικά κατασταλτικά μέτρα. Όμως η απεργία ήταν ιδιαίτερα μαζική και οι εργαζόμενοι είχαν την αμέριστη συμπαράσταση και αλληλεγγύη του Συλλόγου, της ΟΤΟΕ και του συλλόγου εργαζομένων της εταιρείας που είχε εγκαταστήσει το μηχανογραφικό σύστημα στην τράπεζα. Μετά την απεργία, η διοίκηση της τράπεζας αναγκάστηκε να καλέσει τη διοίκηση του συλλόγου για διαπραγματεύσεις που κατέληξαν σε συμφωνία παραμονής της μηχανογραφικής λειτουργίας μέσα στην τράπεζα, καθώς και σε σημαντικές επιμέρους συμφωνίες: (α) σύνταξη κανονισμού λειτουργίας μηχανογραφικού κέντρου, (β) σύνταξη οργανογράμματος και καθορισμός υποχρεώσεων των εργαζομένων στο μηχανογραφικό κέντρο και (γ) καθορισμός επιδομάτων που αντιστοιχούν σε κάθε μηχανογραφική διαβάθμιση. Τέλος, συμφωνήθηκε η αποκατάσταση της βαθμολογικής ισορροπίας στο προσωπικό της μηχανοργάνωσης, που κρίθηκε αναγκαία μετά την καθιέρωση του οργανογράμματος και των διαφορών που προέκυψαν μεταξύ του μηχανογραφικού και τραπεζικού βαθμού. Η τράπεζα δεν εφάρμοζε τα συμφωνηθέντα παρά μόνο μετά από παρέμβαση της διαπύσης και την πίεση για νομοθετική ρύθμιση. Αργότερα, έγινε η μεγάλη απερ-

γία των 13 ημερών για την καθιέρωση δημόσιου διαγωνισμού πρόσληψης προσωπικού⁶³. Στην τελευταία απεργία ο Σύλλογος προώθησε μια νέα μορφή οργάνωσης και αγώνα: τα Ανοιχτά Διοικητικά Συμβούλια. Συνήθως οι συνεδριάσεις γίνονταν στο ισόγειο του κεντρικού καταστήματος ώστε οι εργαζόμενοι να μπορούν να εκφράσουν ελεύθερα τις απόψεις και τις προτάσεις τους για τον αγώνα τους. Αυτή η πρακτική έδωσε «φτερά» στην κινητοποίηση με αποτέλεσμα οι απεργοί να νιώθουν ότι ο αγώνας γίνεται από τους ίδιους και όχι από τους εκπροσώπους τους⁶⁴. Η κατάσταση αυτή δεν άλλαξε παρά μόνο μετά την ήττα, επί οικουμενικής κυβέρνησης, της μεγαλύτερης σε διάρκεια απεργίας στην ιστορία του τραπεζικού κλάδου στην Ελλάδα που οργάνωσε και έφερε σε πέρας ο Σύλλογος Προσωπικού της Τράπεζας Πίστωσης.

Μέσα σ' ένα τέτοιο πλαίσιο οι παρατάξεις που καθοδηγούνταν από πολιτικά κόμματα δεν ήταν εύκολο ν' ανθίσουν. Έτσι η ΔΑΣ καθ' όλη τη δεκαετία του '80 αποσπούσε όχι μόνο την απόλυτη πλειοψηφία αλλά και ποσοστά της τάξης του 65%-78% την εποχή που καμιά άλλη παράταξη του χώρου δεν υπερέβαινε, παρά σπανίως, το 10%⁶⁵.

63. Σύμφωνα με την εκτίμηση του πρώην Προέδρου του Συλλόγου και νυν αναπλ. γεν. γραμματέα της ΟΤΟΕ Δ. Φωτόπουλου (σε συνέντευξή του στον γράφοντα), οι κύριοι σταθμοί της περιόδου που μας απασχολεί είναι οι εξής: «Το 1980 ρυθμίστηκε το Ασφαλιστικό, που καθόρισε με ιδιαίτερα ευνοϊκούς όρους και προϋποθέσεις τα ασφαλιστικά δικαιώματα των εργαζομένων. Το Ασφαλιστικό που κατακτήθηκε με την αποφασιστική στάση του Συλλόγου και των εργαζομένων εκείνη την εποχή, ήταν και εξακολουθεί να είναι ακόμη και σήμερα το καλύτερο στο χώρο των Τραπεζών. Το 1983 υπήρξε η πρώτη μεγάλη μετωπική σύγκρουση του Συλλόγου με τη Διοίκηση της Τράπεζας σε μία απεργία που κράτησε 13 ημέρες και είχε ως βασικό αίτημα την καθιέρωση δημόσιου διαγωνισμού για τις προσλήψεις, πράγμα που επετεύχθη για τα επόμενα χρόνια. Την ίδια περίοδο κατοχυρώθηκαν με ειδικό οργανόγραμμα και κανονισμό εργασίας οι εργαζόμενοι της Μηχανογράφησης». Βλ. επίσης *Τραπεζικό Βήμα*, φύλλο Οκτωβρίου 1983.

64. Κατά τον Δ. Φωτόπουλο, η οργανωτική δομή του Συλλόγου «στηριζόταν κυρίως στη Γενική Συνέλευση και στο Διοικητικό Συμβούλιο. Σημαντικό ρόλο είχαν όμως οι τοπικές επιτροπές και οι Γενικές Συνελεύσεις των καταστημάτων, οι εκπρόσωποι του Συλλόγου σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο με τη δική του επιμέρους δράση, αλλά και μέσα από το Πανελλαδικό Συμβούλιο, στο οποίο συμμετείχαν. Έτσι, η συμμετοχή των εργαζομένων εξασφαλιζόταν σε μόνιμη βάση, όχι μόνο για τις κρίσιμες αποφάσεις, αλλά και για τα τρέχοντα θέματα. Δυστυχώς, σήμερα ο Σύλλογος έχει αλλάξει προσανατολισμό, καθοδηγούμενος από την Τράπεζα, με αποτέλεσμα να υπάρχει σοβαρό έλλειμμα δημοκρατικής λειτουργίας σε όλα τα επίπεδα».

65. Στην ίδια συνέντευξη ο Δ. Φωτόπουλος εξηγεί γιατί οι κομματικές παρατάξεις έμεναν όλο αυτό το διάστημα σε χαμηλά επίπεδα: «Από το 1973 μέχρι το 1993 ο Σύλλογος είχε ταξικά χαρακτηριστικά και προσανατολισμό, κινούμενος με μια αυτόνομη πολιτική, χωρίς εξαρτήσεις κάθε μορφής μέσα από την πλειοψηφούσα ο.κ. της ΔΑΣ, η οποία αργότερα μετονομάστηκε σε ΕΝΟΤΗΤΑ. Από το 1978 άρχισαν να εμφανίζονται οι κομματικές παρατάξεις [Ενιαία (Κ.Κ.Ε.) - Φιλκι (Ν.Δ.) - Δηοκ (ΠΑΣΟΚ)], με μικρά ποσοστά στις εκλογικές διαδικασίες τα πρώτα χρόνια της εμφάνισής τους. Στη συνέχεια η ΦΙΛΚΙ μετονομάστηκε σε ΔΑΚΕ και εξαρτώμενη πλήρως από την εργοδοσία, της οποίας ήταν και δημιούργημα, κινήθηκε στα όρια της κομματικής ταυτότητας (Ν.Δ.) και ανέπτυξε τις δυνάμεις της με τη βοήθεια της εργοδοσίας σε όλα τα επίπεδα και με μεθόδους τρομοκρατίας των εργαζομένων, κατάλυσης της δημοκρατίας σε όλα τα επίπεδα, άλλοτε με εκβιασμούς και άλλοτε με υποσχέσεις κ.α. Στην ίδια οριακή κομματική λογική κινήθηκε και η ΔΗΣΚ (ΠΑΣΟΚ) - μετονομάστηκε

Ένα ακόμη χαρακτηριστικό της περίπτωσης του Συλλόγου Προσωπικού της Τράπεζας Πίστωσης είναι η απόλυτη ανεξαρτησία του από διαδικασίες ενσωμάτωσης στο Διοικητικό Συμβούλιο της Τράπεζας ή σε άλλα όργανα της. Είναι κλασικό παράδειγμα συνδικάτου που παρενέβαινε στις γενικές συνελεύσεις των μετόχων της επιχείρησής του στηριζόμενο αποκλειστικά και μόνο στη δύναμη των οργανωμένων και κινητοποιημένων μελών του⁶⁶.

Σύλλογος Υπαλλήλων Ιονικής - Λαϊκής Τράπεζας

Η Ιονική Τράπεζα, μία από τις παλαιότερες τράπεζες στην Ελλάδα, ήταν πάντοτε στο στόχαστρο πολλών τραπεζιών για την καλή θέση της στην τραπεζική αγορά, τόσο από πλευράς παράδοσης και ποιότητας εξυπηρέτησης, όσο και μεγέθους. Πέρασε από τα χέρια της αγγλικής μητρικής εταιρείας στον Όμιλο Ανδρεάδη που τη συγχώνευσε με τη Λαϊκή Τράπεζα και κατόπιν στα χέρια του Δημοσίου, μετά την κρατικοποίηση του Ομίλου Ανδρεάδη, για να καταλήξει στα χέρια της ιδιωτικής Alpha Bank (μετεξέλιξη της Τράπεζας Πίστωσης) μετά την περιπετειώδη απεργία του 1998 και την πρώτη μεγάλη σύγκρουση επί κυβερνήσεων ΠΑΣΟΚ για ιδιωτικοποίηση μεγάλης επιχείρησης του δημόσιου τομέα.

Ο Σύλλογος Υπαλλήλων ΙΛΤΕ αποτέλεσε έναν από τους πιο δραστήριους συλλόγους στο χώρο των τραπεζών και ήταν από τις κινητήριες δυνάμεις της συγκρότησης της ΟΤΟΕ το 1955⁶⁷. Δεν είναι τυχαία, λοιπόν, η αγωνιστική παράδοση και η μνήμη των αγώνων του παρελθόντος που επέδρασαν ώστε η σύγκρουση για την ιδιωτικοποίηση την οποία θα περιγράψουμε παρακάτω να πάρει τις μαζικές και μαχητικές διαστάσεις που τη χαρακτήρισαν.

Η δεκαετία του 1980 βρίσκει τους εργαζομένους στην Ιονική Τράπεζα να έχουν κατακτήσει ήδη τον Οργανισμό Προσωπικού που ήταν εξίσου προσδευτικός για την εποχή του όπως και της Εμπορικής. Επίσης είχε επιλυθεί το αίτημα της δημιουργίας επικουρικού ταμείου (ΤΑΠΙΛΤΑΤ). Η διοίκηση του συλλόγου βρισκόταν υπό την κυριαρχία του

αργότερα σε ΠΑΣΚΕ-, η οποία, αν και παρέμεινε μικρή δύναμη στο χώρο του Συλλόγου, στήριξε τη ΔΑΚΕ το 1993 συνεργαζόμενη μαζί της και ανέτρεψαν τη Δημοκρατική Διοίκηση του Συλλόγου. Μετά την πρώτη διετία (1993 - 1995) της συνεργασίας ΔΑΚΕ - ΠΑΣΚΕ κυριάρχησε ολοκληρωτικά η ΔΑΚΕ μόνη της μέχρι το 2000, που προσχώρησε σ' αυτήν ο αυτοαποκαλούμενος επικεφαλής της ΠΑΣΚΕ Α. Αθανασιάδης χωρίς την έγκριση της ΠΑΣΚΕ Τραπεζών, η οποία τον απέπεμψε. Η κατάσταση αυτή εξακολουθεί να επικρατεί μέχρι σήμερα».

66. Όπως τονίζει ο Δ. Φωτόπουλος στην ίδια συνέντευξη, «εκπροσώπηση των εργαζομένων με επίσημα χαρακτηριστικά στα διοικητικά όργανα της τράπεζας, δεδομένου ότι πρόκειται από την ίδρυσή της για ιδιωτική επιχείρηση, δεν υπήρξε ποτέ. Οι παρεμβάσεις του Συλλόγου είχαν άτυπη μορφή και ασκούσαν με παρέμβαση του προέδρου του στις Γενικές Συνελεύσεις των μετόχων».

67. Για την ίδρυση της ΟΤΟΕ και τη συμβολή του Συλλόγου Υπαλλήλων ΙΛΤΕ βλ. Τσακίρης Β. (Γ.Γ. τότε του ΣΥΛΤΕ), «Η ίδρυση της Ομοσπονδίας μας (ΟΤΟΕ)», *Τραπεζικό Βήμα*, φφ. 206-207, Οκτ. και Νοέμβρ. 1991.

ψηφοδελτίου του Στ. Παπαϊωάννου- ο οποίος προερχόταν από την παλιότερη προδικτατορική γενιά κεντρικών συνδικαλιστών⁶⁸. Στην αντιπολίτευση βρισκόταν η Ανανεωτική Συνδικαλιστική Κίνηση στην οποία κυριαρχούσε μεν η ΕΣΑΚ, αλλά συνεργαζόταν για αρκετό καιρό αρμονικά με άλλες δυνάμεις του αριστερού και του φιλελεύθερου χώρου, ακόμη και με αριστεριστικών αποκλίσεων συνδικαλιστές⁶⁹.

Μετά το 1982 οι διοικήσεις του Συλλόγου ήταν στην πλειονότητά τους μονοπαρταξιακές εκτός από ορισμένες περιπτώσεις (π.χ. 1982-84) που υπήρχε συνεργασία με άλλα συνδικαλιστικά σχήματα (π.χ. Ανανεωτική Συνδικαλιστική Κίνηση) και επιτυγχάνονταν κάποια θετικά αποτελέσματα (π.χ. διενέργεια δημόσιων διαγωνισμών).

Η αποχώρηση -λόγω συνταξιοδότησης- του Στ. Παπαϊωάννου από το Σύλλογο είχε ως αποτέλεσμα την διάσπαση και την ανασύνθεση της συντηρητικής παράταξης που, όπως παντού, μετονομάστηκε σε ΔΑΚΕ⁷⁰. Η Ανανεωτική Σ.Κ. οριοθετήθηκε στα πλαίσια του ΚΚΕ και από αυτήν αποσπάστηκαν οι συνδικαλιστές του χώρου της ανανεωτικής Αριστεράς και του εξωκοινοβουλευτικού και του αυτόνομου χώρου συγκροτώντας τη Συσπείρωση Εργαζομένων στην Ιονική Τράπεζα, παίζοντας σημαντικό ρόλο (με το νέο τίτλο «Πρωτοβουλία Εργαζομένων») στις μετέπειτα εξελίξεις (απεργία 1998 εναντίον της ιδιωτικοποίησης της τράπεζας). Τέλος, δημιουργήθηκε και έδρασε κατά τη δεκαετία του '80, η αυτόνομη παράταξη «Συνδικαλιστική Πορεία», που έθετε με ιδιαίτερη ένταση και επιμονή τα θέματα της αξιοκρατίας και της άρνησης των κομματικών παρατάξεων στους εργασιακούς χώρους και συνεργάστηκε σε επίπεδο ΟΤΟΕ με τα ανεξάρτητα σχήματα που συσπειρώνονταν γύρω από τον Αλ. Πουλαρίκα και τον Δ. Παφίλη (δηλαδή το προεδρείο της απεργίας των 42 ημερών).

Με την εξαίρεση της απεργιακής κινητοποίησης του 1984 για τη διενέργεια δημόσιου διαγωνισμού για τις προσλήψεις προσωπικού, που όπως σημειώσαμε έγινε από προεδρείο συνεργασίας, δεν υπήρξε καμιά σημαντική κινητοποίηση για θέματα που απασχολούσαν το σύνολο των εργαζομένων. Η πολιτική του Συλλόγου κατά τη δεκαετία του '80 είχε ως αντικείμενο τις ρουσφετολογικές προσλήψεις, μεταθέσεις, προαγωγές και τοποθετήσεις που γίνονταν από την κυβερνώσα παράταξη. Αυτό ήταν και το μόνιμο θέμα της κριτικής των αντίπαλων συνδικαλιστικών παρατάξεων όταν αναφέρονταν στα έργα και τις

68. Μόνο «στίγμα» του, που του χρεώθηκε από όλη την αντιπολίτευση, ήταν ότι επί δικτατορίας είχε διατελέσει συνεργάτης του «υπουργού» Γεωργίας κ. Ματθαίου. Όπως τονίζει ο Σ. Σιώκος σε συνέντευξή του στον γράφοντα, επρόκειτο για μια αντιφατική προσωπικότητα που από τη μια είχε γνώση και ικανότητα να αντιλαμβάνεται τα προβλήματα, τις λύσεις τους και να είναι πράγματι αποτελεσματικός συνδικαλιστής, και από την άλλη, να συνεργάζεται ακόμη και με τέτοιους πολιτικούς προκειμένου να δράσει υπέρ της λύσης των προβλημάτων και σε καμιά περίπτωση δεν επρόκειτο περί φασίστα.

69. Όπως τόνισε σε συνέντευξή του με τον γράφοντα ο τότε συνδικαλιστής Δ. Καρέλλας, οι συνεργασίες του ΚΚΕ, μέχρι να αποφασίσει να συγκροτηθεί ως κομματική συνδικαλιστική παράταξη, ήταν, σε γενικές γραμμές, σε σωστή κατεύθυνση.

70. Η ΔΑΚΕ σε ορισμένες εκλογές υπέστη διασπάσεις, λόγω ατομικών φιλοδοξιών ή διαφορών τακτικής, σε δύο ή και τρία ψηφοδέλτια, τα οποία είχαν ακόμη και τον ίδιο τίτλο.

ημέρες της στο Σύλλογο. Τα γεγονότα του 1985 δεν επηρέασαν τη ΔΗΣΚ, που αρνήθηκε τότε να μετονομαστεί σε ΠΑΣΚΕ θέλοντας να έχει πάντα ένα σχετικά αυτόνομο ρόλο έναντι της ΠΑΣΚΕ ΟΤΟΕ⁷¹. Στο τέλος της δεκαετίας –επί κυβέρνησης Τζαννετάκη– η ΔΗΣΚ πρότεινε και επέβαλε στο Σύλλογο την πραγματοποίηση απεργίας για μια σειρά αιτημάτων που εκκρεμούσαν επί αρκετό χρονικό διάστημα⁷².

Ο Οργανισμός Τηλεπικοινωνιών Ελλάδος

Η Ομοσπονδία Εργαζομένων στον ΟΤΕ (ΟΜΕ-ΟΤΕ) ιδρύθηκε το 1982 με πρωτοβουλία των πρωτοβάθμιων σωματείων που δρούσαν στο χώρο του ΟΤΕ. Για αρκετά χρόνια πριν λειτουργούσε το λεγόμενο διασυλλογικό, εν είδει ομοσπονδίας, συμβάλλοντας στο επίπεδο της πράξης στη συνεννόηση, στο συντονισμό και στην κοινή δράση των δεκαεφτά (17) πρωτοβάθμιων σωματείων. Ορισμένα από αυτά τα σωματεία είχαν αναπτύξει σημαντική συνδικαλιστική και απεργιακή δραστηριότητα τα προηγούμενα χρόνια. Επρόκειτο για σωματεία εργαζομένων συγκεκριμένων ειδικοτήτων που συνδέονταν με τα παλαιότερα τεχνολογικά μοντέλα, όπως οι τηλεφωνήτριες και οι ραδιοτηλεγραφήτες. Οι συνθήκες εργασίας προσιδιάζαν στο «φορντικό» πρότυπο οργάνωσης της εργασίας (μεγάλοι χώροι εργασίας όπου εργάζονταν πολλοί/ές εργαζόμενοι/ες με ίδια αντικείμενα εργασίας, στενά καθορισμένες προδιαγραφές εργασίας)⁷³ και δεν υπήρχαν μεγάλες ιεραρχικές και μισθολογικές διαβαθμίσεις⁷⁴. Συνεπώς, υπήρχαν οι αντικειμενικές συνθήκες για

71. Εδώ εντοπίζονται κάποιες διαφορές εκτιμήσεων όσον αφορά την τακτική αυτή. Ο Δ. Καρέλλας θεωρεί ότι αυτό έγινε και για λόγους διαφωνίας (που δεν εκφράστηκε πάντως ανοιχτά) με την κυβερνητική πολιτική και μελλοντικών διαφοροποιήσεων (ίσως και για λόγους εσωτερικών συσχετισμών). Ο Σ. Σιώκος δεν θεωρεί ότι αυτή η διαφοροποίηση της ονομασίας σχετίζεται με τίποτε άλλο παρά με τη διαφορετική –και προσωποπαγή– ιστορία της συγκρότησης της παράταξης αυτής (ο ηγέτης της Γ. Μαρκάκης ήταν γεν. γραμματέας του Συλλόγου επί διοίκησης Παπαϊωάννου· σε μια σύντομη συνέντευξή του στον γράφοντα ο Γ. Μαρκάκης είχε τονίσει ότι η κατάσταση στην Ιονική ήταν διαφορετική και λόγω παράδοσης και λόγω της συνεργασίας του με την Ανανεωτική Σ.Κ., οπότε έπρεπε να μη θεωρείται η παράταξή του παράρτημα της κεντρικής ΠΑΣΚΕ. Γι' αυτό, σημείωσε, «δεν έβγαλα ανακοίνωση υπέρ του άρθρου 4 ούτε είπα 'μπείτε μέσα αγωνιστικά' στις απεργίες»). Τέλος, να σημειώσουμε ότι στη ΣΣΕΚ προσχώρησε μόνο ένα στέλεχος της Συσπείρωσης χωρίς να πάψει να είναι μέλος της.

72. Για σχολιασμό της τακτικής αυτής, βλ. *Τραπεζικό Βήμα*, φύλλο Αυγούστου 1989.

73. Για το θέμα του φορντιστικού προτύπου οργάνωσης της εργασίας, βλ. Αλεξίου Θ. (2002), *Εργασία, Εκπαίδευση και Κοινωνικές Τάξεις: Το ιστορικό - θεωρητικό πλαίσιο*, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση, σσ. 122-137 και για το «μεταφορντιστικό» σσ. 137-150.

74. Για το ζήτημα της αντικατάστασης της παλιότερης τεχνολογίας από τις διαρκώς νεότερες τεχνολογίες και τις εσωτερικές αναδιαρθρώσεις στους κόλπους των εργαζομένων στον ΟΤΕ αλλά και γενικότερα: «Η εργατική τάξη παραμένει σαν τάξη, τα όριά της δεν διέρχονται μέσα σε άλλες ταξικές μερίδες. Αν η εισαγωγή της πληροφορικής στην παραγωγική διαδικασία απαλλοτριώνει τη γνώση από τον ειδικευμένο τεχνίτη, τον εκτοπίζει από την παραγωγική διαδικασία και τον ξαναεπτάσσει σαν εισαγωγέα δεδομένων στον Η/Υ του τηλεφών. Κέντρου και παρατηρητή με τον ίδιο

την ανάπτυξη συνδικαλιστικής δραστηριότητας. Λόγω της ύπαρξης συνδικαλιστών και συνδικαλιστριών που προέρχονταν από τον ευρύτερο χώρο της Αριστεράς και είχαν παλιότερες εμπειρίες από τον προδικτατορικό συνδικαλισμό του χώρου της «κοινής ωφέλειας», υπήρχαν και κατάλληλες υποκειμενικές συνθήκες για τη συνδικαλιστική διεκδίκηση βελτιώσεων σε μισθούς και συνθήκες εργασίας. Όμως, η έλλειψη δευτεροβάθμιας οργάνωσης και η τακτική κυβέρνηση και εργοδοσίας να διατηρούν διαιρεμένο το συνδικαλιστικό κίνημα του χώρου για διάφορους λόγους είχαν ενίοτε ως αποτέλεσμα τη διολίσθηση των σωματείων σε «συντεχνιακές» λογικές. Η έλλειψη αυτή αφαιρούσε τη δυνατότητα από το συνδικαλιστικό κίνημα των εργαζομένων της επιχείρησης να διεκδικήσουν ενιαίο μισθολόγιο - βαθμολόγιο και να έχουν λόγο για την πορεία της δημόσιας (και μονοπωλιακής ακόμα) επιχείρησης παροχής τηλεπικοινωνιακών υπηρεσιών στα πλαίσια μιας πολιτικής εργατικού ελέγχου.

Το πρώτο προεδρείο της «Ομοσπονδίας Εργαζομένων ΟΤΕ» δεν προήλθε από εκλογές⁷⁵. Το πρώτο εκλογικό συνέδριο της ΟΜΕ έγινε το 1983, οπότε υπήρξε και η πρώτη εκλεγμένη Διοίκηση. Από τότε η ΟΜΕ - ΟΤΕ καταξιώθηκε ως μία από τις δυναμικότερες και αποτελεσματικότερες ομοσπονδίες που δραστηριοποιούνταν στο χώρο της ΓΣΣΕ τόσο λόγω αντικειμενικών αιτιών (στρατηγική θέση του κλάδου στο πλαίσιο της οικονομικής δομής της χώρας, δυναμικά ανερχόμενος κλάδος τεχνολογίας αιχμής) όσο και υποκειμενικών (περίοδοι σχετικής αυτονομίας των κομματικών παρατάξεων από τις κυβερνήσεις λόγω διαφωνίας για τις εκάστοτε επιλογές του για το χώρο του ΟΤΕ, ισχυρή παρουσία της κοινοβουλευτικής Αριστεράς αλλά και αυτόνομων αριστερών συνδικαλιστικών κινήσεων). Οι συλλογικές συμβάσεις εργασίας στο χώρο του ΟΤΕ καλύπτουν 18.000 εργαζομένους⁷⁶.

τρόπο που η πληροφορική απαλλοτριώνει τη γνώση από τον τεχνικό επιστήμονα, την αντικειμενοποιεί σε πρόγραμμα και τον ξαναεντάσσει στην παραγωγική διαδικασία σαν αναλυτή - προγραμματιστή, δεν σημαίνει ότι και οι δύο τώρα είναι εργάτες επειδή κάθονται μπροστά σε μια οθόνη, ή ότι και οι δύο δεν είναι εργάτες ακριβώς για τον ίδιο λόγο! Ο πρώτος παίζει ρόλο εκτελεστικό, εισάγει τα δεδομένα, παρατηρεί –ο ρυθμός δουλειάς του καθορίζεται από το πρόγραμμα– ο δεύτερος, μέσα στα πλαίσια που του δίνονται από το κεφάλαιο, καθορίζει το πρόγραμμα –καθορίζει τα δεδομένα που ο πρώτος πρέπει να εισάγει– επεμβαίνει στους ρυθμούς της εργασιακής διαδικασίας, τροποποιεί το πρόγραμμα σύμφωνα με άνωθεν κατευθύνσεις, καθορίζει ουσιαστικά τους ρυθμούς και τη δραστηριότητα του πρώτου. Παίζει ρόλο εκτελεστικό ως προς τα ανώτερα κλιμάκια, αλλά και διευθυντικό - καθοριστικό ως προς τον πρώτο». Βλ. Φασάκης Σ. (1995), «Ανάπτυξη, εκσυγχρονισμός και εργατική τάξη», *Η Φωνή των Τεχνικών*, Νο. 161, Σεπτέμβριος.

75. Πρόεδρος, (Παναγιώτης Κελαϊδής) και η πρώτη Γενική Γραμματέας (Έφη Μπέκου - Μπαλά), αμφότεροι προερχόμενοι από την ΠΑΣΚΕ. Εκλέχτηκαν ξανά στα ίδια αξιώματα στο ιδρυτικό συνέδριο της Ομοσπονδίας τον Αύγουστο 1993. Στοιχεία από το διαδικτυακό τόπο www.omeote.gr.

76. 10.000 τεχνικοί, 8.000 διοικητικοί και οικονομικοί υπάλληλοι. Επίσης 400 είναι σήμερα αποσπασμένοι στις θυγατρικές εταιρείες του Ομίλου ΟΤΕ: COSMOTE, OTENET, OTESAT, HELASCOM INTERNATIONAL, MARITEL, ΟΤΕ CONSULTING, COSMOONE, OTEGLOBE, ΟΤΕ ESTATE. Επισημαίνεται ότι από τους 18.000 εργαζομένους, οι 800 δεν είναι μέλη των αντίστοιχων σωματείων. καλύπτονται ωστόσο από τη σχετική ΕΣΣΕ. Στον ΟΤΕ απασχολούνται επίσης και 3.500 εργαζόμενοι

Η ίδρυση της ΟΜΕ-ΟΤΕ συμπίπτει χρονικά με την πρώτη περίοδο διακυβέρνησης της χώρας από το ΠΑΣΟΚ και τη γενικότερη άνοδο της δημοτικότητας των ιδεών περί «εργατικής συμμετοχής», «κοινωνικοποίησης» και «αυτοδιαχείρισης». Με το Νόμο 1365/83 περί κοινωνικοποίησης των δημόσιων επιχειρήσεων εισάγεται στον ΟΤΕ (και στη ΔΕΗ) η «συμμετοχή στη διοίκηση, στη χάραξη της στρατηγικής, στον προγραμματισμό και στον έλεγχο εκπροσώπων: α) του κράτους β) της τοπικής αυτοδιοίκησης γ) των εργαζομένων στην επιχείρηση ή στον κλάδο ή στον τομέα ή στην περιφέρεια ή στο σύνολο της χώρας, δ) των κοινωνικών φορέων και οργανώσεων που εξυπηρετούνται ή επηρεάζονται άμεσα απ' τις επιχειρήσεις αυτές, ε) νομικών ή φυσικών προσώπων που κατέχουν μετοχές της επιχείρησης (άρθρο 1, παρ. 1)⁷⁷. Μέσα από αυτές τις διαδικασίες κοινωνικοποίησης υποτίθεται ότι επέρχεται «ο τερματισμός της απομόνωσης του κράτους και των λειτουργιών του από το λαό και η έναρξη της διαδικασίας της υπεύθυνης συμμετοχής των εργαζομένων σε όλους τους τομείς προγραμματισμού και ελέγχου των επιχειρήσεων»⁷⁸.

Σε εκτέλεση πρόβλεψης του παραπάνω νόμου εκδόθηκαν τα προεδρικά διατάγματα για την κοινωνικοποίηση των δημόσιων επιχειρήσεων ΔΕΗ, ΟΤΕ και ΟΣΕ. Με το Π.Δ. 58/1985 κοινωνικοποιήθηκε ο ΟΤΕ. Η νέα διοικητική δομή (παρόμοια και για τις άλλες δύο επιχειρήσεις) προέβλεπε την ύπαρξη και λειτουργία τριών οργάνων λήψης αποφάσεων. Πρώτον, η Αντιπροσωπευτική Συνέλευση Κοινωνικού Ελέγχου (ΑΣΚΕ) που αποτελεί όργανο κοινωνικού ελέγχου των επιχειρήσεων και αποτελείται από 27 μέλη, εκ των οποίων τα 9 είναι οι εκπρόσωποι των εργαζομένων, οι οποίοι εκλέγονται με άμεση, καθολική και μυστική ψηφοφορία απ' όλους τους εργαζομένους (ανεξάρτητα από το αν είναι μέλη των συνδικάτων ή όχι) με το σύστημα της απλής αναλογικής και για τριετή θητεία. Δεύτερον, το εννεαμελές Διοικητικό Συμβούλιο της Επιχείρησης, στο οποίο μετέχουν 3 μέλη εκπροσωπώντας τους εργαζομένους και τα οποία εκλέγονται και αυτά με άμεση, καθολική και μυστική ψηφοφορία απ' όλους τους εργαζομένους (ανεξάρτητα από το αν είναι μέλη των συνδικάτων ή όχι) με το σύστημα της απλής αναλογικής και για τριετή θητεία. Τέλος, υπήρχε ένα εννεαμελές «Κεντρικό Εργασιακό Συμβούλιο» και εννεαμελή «Περιφερειακά Εργασιακά Συμβούλια» (νομαρχιακά και τοπικά), που τα μέλη τους εκλέγονταν με άμεση, καθολική και μυστική ψηφοφορία με το σύστημα της απλής αναλογικής και για τριετή θητεία. Πρέπει να τονίσουμε ότι όλα τα μέλη των οργάνων που εκπροσωπούσαν τους εργαζομένους και οι αναπληρωματικοί τους απολάμβαναν της προστασίας των διατάξεων του Ν. 1264/82 ως τη λήξη της θητείας τους.

Στην ΑΣΚΕ συζητιούνταν και παίρνονταν αποφάσεις για μεγάλα ζητήματα της πολιτικής και της στρατηγικής των επιχειρήσεων για τις προμήθειες, την τιμολογιακή πολιτι-

με τρίωρη μερική απασχόληση, οι οποίοι όμως δεν καλύπτονται από την επιχειρησιακή σύμβαση, αλλά απασχολούνται υπό το καθεστώς προσωρινών ατομικών συμβάσεων εργασίας». Βλ. Σουμελή Ε., «Εργασιακές σχέσεις στον τομέα τεχνολογιών πληροφορικής και επικοινωνιών», *Ενημέρωση ΙΝΕ-ΓΣΕΕ*, No. 76.

77. Μουδόπουλος Στ. (2001), *ό.π.* (σημ. 35), σσ. 633-636.

78. Βλ. Βαής Θ. (1990), *ό.π.* (σημ. 15), σελ. 331.

κή, το ανθρώπινο δυναμικό. Ενημερώνονταν, επίσης, τα μέλη της ΑΣΚΕ για την πορεία των επενδύσεων της επιχείρησης. Στα Εργασιακά Συμβούλια συζητούνταν και παίρνονταν αποφάσεις για τα ζητήματα υγιεινής και ασφάλειας, παραγωγικότητας και εντατικοποίησης της εργασίας κ.λπ.⁷⁹

Σε αντίθεση με τη ΔΕΗ, όπου, όπως θα δούμε παρακάτω, οι θεσμοί αυτοί γρήγορα έχασαν κάθε νομιμοποίηση από πλευράς εργαζομένων, καθώς η κυβέρνηση κατάφερε να επιβάλει πλήρως την πολιτική της προσπαθώντας να ενσωματώσει το συνδικαλιστικό κίνημα, στον ΟΤΕ διεξήχθη έντονος αγώνας ώστε να αποκτήσουν κάποιο ουσιαστικό περιεχόμενο⁸⁰. Η σχετική συζήτηση άρχισε νωρίς. Ήδη από την πρώτη στιγμή της δημοσίευσης του σχετικού προεδρικού διατάγματος άρχισαν να ερευνώνται οι όροι με τους οποίους θα μπορούσε το συνδικαλιστικό κίνημα να παρέμβει και να πετύχει ορισμένες αλλαγές πολιτικών με τη συνεργασία και των εκπροσώπων των καταναλωτών, της τοπικής αυτοδιοίκησης κ.ά. Το γεγονός ότι στον ΟΤΕ όσο και στη ΔΕΗ υπήρχε μια μεγάλη ομάδα συνδικαλιστών της ΠΑΣΚΕ που έβλεπε κριτικά την κυβερνητική πολιτική του ΠΑΣΟΚ συνέβαλε στη δημιουργία προϋποθέσεων ώστε να υπάρχουν αρκετά έντονες αντιστάσεις από το συνδικαλιστικό κίνημα σε λογικές πλήρους ενσωμάτωσης στην κυβερνητική πολιτική αλλά και σχετικής αυτονομίας των παρατάξεων από την κομματική λογική⁸¹. Ενδεικτικό παράδειγμα αυτής της σχετικής αυτονομίας ενός μεγάλου τμήματος της συνδικαλιστικής παράταξης του ΠΑΣΟΚ είναι το γεγονός της απόσχισης απ' αυτήν πολλών συνδικαλιστικών στελεχών και μελών που ίδρυσαν τη ΣΣΕΚ⁸² και κατέκτησαν αρκετά σημαντικό ποσοστό στις επόμενες εκλογικές διαδικασίες (γύρω στο 12%) ώστε να συγκροτήσουν ένα ισχυρό μέτωπο με τη συνδικαλιστική Αριστερά που παρέμβαινε σε όλα τα επίπεδα και να συντονίσουν τους ενδοεπιχειρησιακούς αγώνες με αυτούς του ευρύτε-

79. Σύμφωνα με συνέντευξη στον γράφοντα του Δημήτρη Στρατούλη (γραμματέα Κοινωνικής Πολιτικής της ΓΣΕΕ και πρώην μέλους Διοίκησης του ΟΤΕ, εκπροσώπου εργαζομένων και πρώην αντιπροέδρου του Ινστιτούτου Εργασίας της ΓΣΕΕ).

80. Αυτή είναι η θέση του εκπροσώπου των εργαζομένων στη Διοίκηση του οργανισμού Δημήτρη Στρατούλη (νυν μέλους της Διοίκησης της ΓΣΕΕ και πρώην αντιπροέδρου του Ινστιτούτου Εργασίας της ΓΣΕΕ) όπως την εξέφρασε σε συνέντευξή του προς τον γράφοντα.

81. Ενδεικτικό αυτής της κριτικής απόστασης που κρατούσε η ΠΑΣΚΕ απέναντι στην κυβερνητική πολιτική είναι άρθρο του προέδρου της ΟΜΕ - ΟΤΕ: βλ. Σπυρόπουλος Ρ., (1985), «Η κοινωνικοποίηση των δημοσίων οργανισμών και οι ευθύνες του εργατικού κινήματος», εφ. *Αυτοδιαχείριση*, Β' περ. φ. 4 (4/7/85) και φ. 5 (18/7/85). Σ' αυτό επισημαίνονται οι κίνδυνοι που προέρχονται από τις αντιστάσεις κεντρικής εξουσίας, γραφειοκρατικής διοίκησης και τεχνοκρατικών ομάδων στην εκχώρηση περισσότερων αρμοδιοτήτων στους εκπροσώπους των εργαζομένων, ενώ από την πλευρά του συνδικαλιστικού κινήματος τονίζεται ότι πρέπει να απορριφθούν λογικές παραταξιακής και συγχευμένης προέλευσης, να παρέχεται ολόπλευρη ενημέρωση στους εργαζομένους και στους εκπροσώπους τους, να γίνονται ουσιαστικές και δημοκρατικές περιφερειακές συνελεύσεις των εργαζομένων ώστε να απομυθοποιούνται και να αποφορτίζονται οι αντιθέσεις και οι συγκρούσεις σχετικά με τη χάραξη των αξόνων κίνησης των αντιπροσώπων.

82. Αναφέρουμε ενδεικτικά τον Ροβέρτο Σπυρόπουλο και την Άννα Καραμάνου που είναι σήμερα υφυπουργός Εργασίας ο πρώτος και ευρωβουλευτής του ΠΑΣΟΚ η δεύτερη.

ρου συνδικαλιστικού κινήματος, το οποίο έδινε τις κρίσιμες μάχες εναντίον της Πράξης Νομοθετικού Περιεχομένου, της δικαστικής διάσπασης της ΓΣΕΕ κ.λπ.

Έτσι, κατά τη δεκαετία του '80, τόσο στην ΟΜΕ-ΟΤΕ όσο και στους επιμέρους συλλόγους, ενώ υπάρχει μια τάση ενσωμάτωσης του συνδικαλιστικού κινήματος στους θεσμούς της κοινωνικοποίησης που προωθείται από τα πάνω (κυβέρνηση, διοίκηση, μερίδες της κυβερνητικής συνδικαλιστικής παράταξης), αυτή δεν γίνεται εύκολα αποδεκτή από τη συνδικαλιστική αντιπολίτευση όλων των τάσεων αλλά και από μερίδες προερχόμενες από το εσωτερικό της κυβερνητικής παράταξης, με αποτέλεσμα να αναπτύσσονται αγώνες σε όλα τα επίπεδα μέσα και έξω από τον ΟΤΕ.

Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού

Ο τομέας της ενέργειας αποτέλεσε συχνά το στόχο των πολιτικών και οικονομικών δυνάμεων, καθ' όσον από κοινού με τον τομέα των τηλεπικοινωνιών αποτελούν βασικούς τομείς της εθνικής οικονομίας μιας χώρας τόσο ως οργανισμοί παραγωγής που στηρίζουν την ανεξάρτητη οικονομική ανάπτυξη της όσο και λόγω της συγκέντρωσης μεγάλων κεφαλαίων και των μεγάλων επενδύσεων στις οποίες προβαίνουν, εξασφαλίζοντας θέσεις εργασίας και πηγή εισοδήματος για ευρύτερα λαϊκά - εργατικά στρώματα.

Καθ' όλη τη διάρκεια των πρώτων μεταπολιτευτικών χρόνων, η ΔΕΗ αποτέλεσε ουσιαστικά το μήλον της έριδος μεταξύ των πολυεθνικών εταιρειών και των κυβερνήσεων της Ν.Δ. από τη μια και του συνδικαλιστικού κινήματος και των μη δεξιών πολιτικών κομμάτων από την άλλη⁸³. Οι πρώτες είχαν καθιερώσει ένα ιδιαίτερα ευνοϊκό γι' αυτές καθεστώς, που περιλάμβανε την ίδρυση βιομηχανικών ζωνών οι οποίες δεν θα υπάγονταν στους περιορισμούς της ελληνικής νομοθεσίας, ιδιαίτερα όσον αφορά τις μισθολογικές και εργασιακές σχέσεις, καθώς και τη φορολόγησή τους. Στην απέναντι όχθη, η ΓΕΝΟΠ - ΔΕΗ και τα κόμματα της αντιπολίτευσης, με αιχμή το ΠΑΣΟΚ και τα δύο ΚΚΕ, επεδίωκαν την κοινωνικοποίηση της Δημόσιας Επιχείρησης Ηλεκτρισμού «σαν απαραίτητη προϋπόθεση για μια ανεξάρτητη οδό ανάπτυξης, την εγκαθίδρυση μηχανισμών και κριτηρίων για ενεργειακή συσσώρευση, που θα ελέγχονταν από τους αντιπροσώπους των εργαζομένων»⁸⁴.

Στη διάρκεια των πρώτων χρόνων της μεταπολίτευσης στο χώρο της ΔΕΗ το συνδικαλιστικό κίνημα έχει λίγο-πολύ τα χαρακτηριστικά που συναντούμε στο κεντρικό συνδι-

83. Για τον τομέα της ενέργειας στην Ελλάδα, την ιστορία της ΔΕΗ και τη συμμετοχή των εργαζομένων στη διαδικασία «κοινωνικοποίησης», βλ. Ψημμένος Ιορ. (1999), *Παγκοσμιοποίηση και συμμετοχή εργαζομένων*, Αθήνα, εκδ. Gutenberg, ιδιαίτερα σσ. 187-271. Για ορισμένα στοιχεία σχετικά με τη ΔΕΗ και τις άλλες ΔΕΚΟ και μια ιδιαίτερα κριτική άποψη όσον αφορά τη σχέση συνδικαλισμού και κρίσης των δημόσιων επιχειρήσεων, βλ. Μαυρίδης Σ., (2000), «Το συνδικαλιστικό κίνημα των ΔΕΚΟ και η κρίση της δημόσιας επιχείρησης στην Ελλάδα» στο *Δομές και σχέσεις εξουσίας στη σημερινή Ελλάδα*, εκδ. Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, σσ. 838-849.

84. Βλ. Ψημμένος Ιορ. (1999), *ό.π.* (σημ. 83), σελ. 190.

καλιστικό επίπεδο, δηλαδή συσπείρωση, από τη μια, των προσκείμενων στην κυβέρνηση της Ν.Δ. συνδικαλιστικών στελεχών και, από την άλλη, των παρατάξεων των κομμάτων της αντιπολίτευσης ΠΑΣΚΕ, ΕΣΚ (ΕΣΑΚ) και ΑΣΣΕ (ΑΕΜ και ανεξάρτητοι). Τα σχήματα παραμένουν σχεδόν αναλλοίωτα καθ' όλη την περίοδο που θα ακολουθήσει μέχρι το 2001, με μικρές εξαιρέσεις (π.χ. ΣΣΕΚ) και την ενοποίηση της δεξιάς παράταξης που μετασχηματίστηκε, όπως παντού, σε μια κλασική κομματική συνδικαλιστική παράταξη (ΔΑΚΕ) ενσωματώνοντας το μεγαλύτερο ποσοστό των προηγούμενα διάσπαρτων συνδικαλιστικών στελεχών του κλάδου και του χώρου με αναφορά στον ευρύτερο κεντροδεξιό πολιτικό χώρο.

Κατά την πρώτη τετραετία της διακυβέρνησης της χώρας από το ΠΑΣΟΚ, όπως τονίσαμε, «κοινωνικοποιήθηκαν» οι δημόσιες επιχειρήσεις και ανάμεσά τους η ΔΕΗ. Με το Προεδρικό Διάταγμα 57/1985 επιχειρήθηκε η κοινωνικοποίηση της ΔΕΗ κατ' εφαρμογήν των γενικών διατάξεων του Ν.1365/83. Όμως, στη συγκεκριμένη περίπτωση, η ΓΕΝΟΠ-ΔΕΗ είχε στους κόλπους της μια μεγάλη μερίδα συνδικαλιστών της ΠΑΣΚΕ οι οποίοι αρχικά ήταν διατεθειμένοι να ξεπεράσουν τα στενά πλαίσια που τους καθόριζε ο νόμος και να συμμαχήσουν με τις παρατάξεις της αριστερής αντιπολίτευσης για διεύρυνση των στόχων των εκπροσώπων των εργαζομένων στα διοικητικά όργανα της κοινωνικοποιημένης επιχείρησης. Όταν, κατά τη δεύτερη θητεία της κυβέρνησης ΠΑΣΟΚ, επιβλήθηκε η εισοδηματική πολιτική λιτότητας με την Πράξη Νομοθετικού Περιεχομένου και τη δικαστική επιβολή νέας μονοκομματικής, φίλα προσκείμενης στην κυβέρνηση, διοίκησης στη ΓΣΕΕ, οι κυβερνητικές και κομματικές δυνάμεις που παρέμεναν στην ΠΑΣΚΕ, επιχειρήσαν και επέβαλαν αλλαγή στους σκοπούς και στο ρόλο του ΑΣΚΕ της ΔΕΗ, τονίζοντας ότι δεν επιτρέπεται ο φορέας αυτός να αντιμάχεται τις αρχές της κυβερνητικής πολιτικής και ότι το ΑΣΚΕ δεν θα πρέπει να καθορίζει τη διαμόρφωση γενικής πολιτικής για την οποία είναι υπεύθυνοι άλλοι φορείς ή θεσμοί⁸⁵. Η περαιτέρω συγκέντρωση και η ένταση της πολιτικής ρύθμισης των διαδικασιών λήψης αποφάσεων συντέλεσαν στη μετατροπή των συμμετοχικών φορέων σε φορείς εφαρμογής της επίσημης κρατικής πολιτικής. Η ίδια η φύση συγκεκριμένης κυβερνητικής πολιτικής στη συγκεκριμένη περίοδο αμφισβητεί τα συμμετοχικά σχήματα αλλά και τις προθέσεις της ίδιας της κυβέρνησης που ψήφισε το Ν.1365/83 με το να αντικαθιστά παραγράφους του ΠΔ 75/1985 και να τονίζει ότι η λειτουργία του ΑΣΚΕ ταυτίζεται με αυτήν της επιτροπής εγκρίσεων, που το μόνο που μπορεί να κάνει είναι να προσφέρει γνώμη σε ορισμένα ζητήματα χωρίς αυτή να έχει δεσμευτικό χαρακτήρα.

Έτσι, οι περισσότεροι εργαζόμενοι στη ΔΕΗ κατανόησαν, αργά ή γρήγορα, ότι η συρρίκνωση των αρμοδιοτήτων των μελών του ΑΣΚΕ και, κυρίως, των εκπροσώπων τους –τους οποίους δεν δινόταν καν επαρκής πληροφόρηση για να εκφέρουν γνώμη–, καθώς και η επιβολή της κυβερνητικής γραμμής αποτέλεσαν τους κύριους παράγοντες της

85. Βλ. Μπουρίτσας Γ. (1987), «Ενδείξεις», περ. *Δημόσιος Τομέας*, αρ. 25, στο οποίο παραπέμπει ο Ψημμένος Ι. (1999), *ό.π.* (σημ. 83), σσ. 210-215, καθώς και για τα σχόλιά του. Ο Ι. Ψημμένος παραπέμπει επίσης στο Παπαντωνίου Ε. (1987), *Η Τροποποίηση των Άρθρων 2-7 για το ΑΣΚΕ και την Εκτελεστική Επιτροπή*, Αθήνα, υπουργείο Εθνικής Οικονομίας.

αποτυχίας της κοινωνικοποίησης: κατόρθωσαν επίσης ότι αυτή η «κοινωνικοποίηση» αποτέλεσε προπέτασμα καπνού ώστε να καλυφθεί η κυβερνητική πολιτική για την άσκηση πολιτικής που αμφισβητούσε τα κερτημένα δικαιώματά τους και που περιόριζε μισθούς και συντάξεις. Η αδυναμία των συνδικαλιστικών οργανώσεων της ΔΕΗ (ΓΕΝΟΠ, επιμέρους σύλλογοι) να αλλάξουν την κυβερνητική πολιτική μέσα από τη συμμετοχή στα όργανα της κοινωνικοποιημένης επιχείρησης, σε συνδυασμό με την αδιάλλακτη στάση της κυβέρνησης απέναντι στα αιτήματά τους, τις οδήγησε σε μια δυναμική σύγκρουση με τη διοίκηση και την κυβέρνηση.

Αυτή η σύγκρουση πήρε το χαρακτήρα μιας μακράς και μαζικής απεργίας που κατέληξε στην υπογραφή συλλογικής σύμβασης εργασίας⁸⁶. Όμως, η διοίκηση της ΔΕΗ παραβίαζε κατάφωρα τις συλλογικές συμβάσεις εργασίας με αποτέλεσμα οι εργαζόμενοι να αισθάνονται ότι τα συνδικάτα πλέον δεν μπορούν να εγγυηθούν την εφαρμογή των ίδιων των συμβάσεων που υπέγραψαν⁸⁷. Αυτή η αίσθηση εκφράζεται με την ηχηρή απουσία τους από τις γενικές συνελεύσεις και άλλες συνδικαλιστικές διαδικασίες. Οι σχετικοί δείκτες άρχισαν να μειώνονται. Από την άλλη μεριά, η εργοδοσία επέτεινε τις συνέπειες της πολιτικής που στηρίζεται στην ενίσχυση της ατομικής επιλογής και της εξατομικευμένης προσέγγισης των εργαζομένων: χρησιμοποίησε σε μεγαλύτερο βαθμό τις ατομικές συμβάσεις προσωρινής απασχόλησης, ώθησε στη χρήση εκ μέρους των εργαζομένων κάθε προσωπικού ή κομματικού - πολιτικού μέσου για την προστασία και την ανέλιξη τους. Έτσι, η διοίκηση ασκεί μια πολιτική βιομηχανικής αποδιαρρύθμισης της ΔΕΗ χρησιμοποιώντας ανειδίκευτους ή ημι-ειδικευμένους εργαζομένους, που πολλές φορές δεν τους δίνεται καν αντικείμενο εργασίας. Η συνέπεια αυτής της πολιτικής ήταν η κοινωνική απο-ομοιογενοποίηση του προσωπικού της επιχείρησης. Από την απασχόληση ως την κοινωνική πρόνοια διαβρώνονται οι υπάρχουσες ρυθμίσεις που αποτελούσαν προϊόντα της συλλογικής συνδικαλιστικής δράσης των εργαζομένων⁸⁸. Εν τούτοις, η εξέλιξη αυτή

86. Η απεργία γινόταν ενάντια στην εισαγωγή του συστήματος σύνδεσης των μισθών με την παραγωγικότητα και υπέρ της σύνδεσης των αυξήσεων με τον πληθωρισμό. Η σύνδεση μισθού και παραγωγικότητας έχει ως συνέπεια την εξατομίκευση της αμοιβής κατά την αντίληψη του τειλορισμού και του επιστημονικού μόνιτζμεντ. Για την ανάδειξη αυτής της πλευράς του τειλορισμού και της μερικής αναίρεσής του από τους οπαδούς του μετά το θάνατο του Frederick Taylor, βλ. Mouzelis N. (1970), *Organisation and Bureaucracy: An Analysis of Modern Theories*, New York, Aldine de Gruyter, σσ. 80-88.

87. «...Μετά από ένα μήνα (απεργίας-ΣτΣ), η διοίκηση και οι διοικητικοί υπάλληλοι της κυβέρνησης άρχισαν τις διαπραγματεύσεις. Υπέγραψαν μια πολύ λεπτομερή συμφωνία και υποσχέθηκαν ότι οι απαιτήσεις μας θα πραγματοποιηθούν. Όταν επιστρέψαμε στην εργασία μας, η διοίκηση είπε πως η συμφωνία μας είναι γενική και πως θα έπρεπε να αρχίσουν νέες διαπραγματεύσεις. Οι άνθρωποι ήταν πραγματικά απογοητευμένοι και όλοι έλεγαν ότι τους 'έκλειψαν'. Χάσαμε μισθούς, πολλοί έπρεπε να δανειστούν χρήματα λόγω οικονομικών δυσκολιών, άλλους τους έδειρε η αστυνομία (κατά τη διάρκεια της απεργίας). Η χώρα πλησίαζε σε γενικό 'black - out'. Αυτό άλλαξε τη σχέση μας με τη διοίκηση. Ποτέ ξανά δεν είχαν παραβιάσει μια συμφωνία, τώρα όλα μπορούν να παραβιαστούν» (αντιπρόσωπος της ΓΕΝΟΠ). Βλ. Ψημμένος (1999), *ό.π.* (σημ. 83), σσ. 216-217.

88. Η ΔΕΗ γίνεται το «πρωτότυπο» μιας εταιρείας (κοινωνίας) που διοικείται με διακρίσεις και

δεν είναι γραμμική. Μια νέα γενιά εργαζομένων φαίνεται να αναδεικνύεται στη συνδικαλιστική σκηνή μέσα από τη μεγάλη απεργιακή κινητοποίηση – και μάλιστα με αξιοσημείωτα ριζοσπαστικά χαρακτηριστικά, χωρίς άμεση ταύτιση με τα υπάρχοντα κομματικά συνδικαλιστικά σχήματα⁸⁹.

Έτσι, κατά τη δεκαετία του '80, στη ΔΕΗ, όπως και στον ΟΤΕ, υπάρχει μια γενικότερη τάση από την πλευρά του συνδικαλιστικού κινήματος να αμφισβητεί σ' ένα βαθμό την κυβερνητική πολιτική ενσωμάτωσης, χωρίς όμως να καταφέρνει λόγω της εν μέρει διαφορετικής κυβερνητικής και διοικητικής πρακτικής –σε αντίθεση με τον ΟΤΕ– να τροποποιεί συσχετισμούς και πολιτικές και μέσα από τα συνδιοικητικά όργανα. Κατά συνέπεια, στο τέλος της δεκαετίας εμφανίζεται μια κατάσταση σύγκρουσης με την κυβερνητική και διοικητική πολιτική, που παίρνει και κάποια ριζοσπαστικά χαρακτηριστικά⁹⁰.

Ο εργοστασιακός συνδικαλισμός

Αρχικά στο χώρο του εργοστασιακού συνδικαλισμού είχαν χρησιμοποιηθεί οι «απεργιακές επιτροπές» ως οργανωτικά σχήματα⁹¹. Μέσα απ' τις απεργιακές και άλλες αγωνιστι-

μιστικές συμφωνίες, όπου τα πάντα μπορούν να συμβούν αν κάποιος γνωρίζει τον κατάλληλο άνθρωπο, στη σωστή θέση, τη σωστή στιγμή (στο ίδιο, σελ. 219).

89. «Από την άλλη πλευρά, υπάρχουν σημάδια νέας συνδικαλιστικής αγωνιστικότητας, ιδιαίτερα όταν περισσότερα από τα δύο τρίτα του εργατικού δυναμικού υποστηρίζουν συλλογικά και συμμετέχουν σε απεργιακή δράση για περισσότερο από ένα μήνα... Η απεργιακή δράση του 1988 έφερε προ εκπλήξεως ακόμη και τους πιο ριζοσπαστικούς ηγέτες... Όλ' αυτά πιθανώς σημαίνουν ότι έχουμε μπει σε μια νέα περίοδο, που απαιτεί την τροποποίηση του ρόλου των εργατικών συνδικάτων...» (άλλος αντιπρόσωπος ΓΕΝΟΠ): στο ίδιο, σσ. 218-219.

90. Στο σημείο αυτό αξίζει να παραθέσουμε ένα απόσπασμα από τη συνέντευξη που έδωσε στον γράφοντα ο Αλ. Βερναδάκης (ιδρυτικό μέλος της παράταξης ΑΣΣΕ, υπήρξε μέλος του ΔΣ της ΓΣΕΕ και προεδρείων της ΓΕΝΟΠ - ΔΕΗ και σωματείων της ΔΕΗ): «Η κοινωνικοποίηση της ΔΕΗ αντιμετωπίστηκε, σε γενικές γραμμές, θετικά από τη συντριπτική πλειοψηφία των εργαζομένων. Εν τούτοις, σειρά αγωνιστικών κινητοποιήσεων ξέσπασε με αφορμή το περιβόητο άρθρο 4 (...) Διαφοροποιήσεις υπήρξαν μεταξύ των παρατάξεων που αποδέχονταν την κοινωνικοποίηση (ΠΑΣΚΕ και ΑΣΣΕ) αλλά και αντίθεση σ' αυτήν από ΔΑΚΕ και ΕΣΚ (...) που απέρριπταν την κοινωνικοποίηση από διαφορετικές αφετηρίες και για διαφορετικούς λόγους. Σκληρές μάχες δόθηκαν σε επίπεδο πολιτικό - συνδικαλιστικό για την έννοια της αυτοδιαχείρισης. Τελικά επεβλήθη ετεροδιαχείριση με μειοψηφική συμμετοχή των εργαζομένων, με υιοθέτηση των προτάσεων της κυβέρνησης ΠΑΣΟΚ. Σε παραταξιακό επίπεδο, βέβαια, η ΠΑΣΚΕ επέβαλε συνδιαχείριση με πιέσεις, πολλές φορές, και με απεργίες... Θεσμικά, βέβαια, δεν κατοχυρώθηκε ούτε αυτή, πολύ δε περισσότερο η αυτοδιαχείριση. Γενικά, ο θεσμός δεν λειτούργησε ούτε σ' αυτήν τη βαλκανικού τύπου ετεροδιαχείριση, αφού όσα όργανα μπορούσαν να παίξουν κάποιο ρόλο, π.χ. ΑΣΚΕ, με τακτικισμούς απομακρυνόταν. Οι εργαζόμενοι αντιμετώπισαν το θεσμό με ενθουσιασμό, γιατί είχε μεταρρυθμιστικό ρόλο. Στην πορεία, βέβαια, εκφυλίστηκε, με κύρια ευθύνη των παρατάξεων ΠΑΣΚΕ, ΔΑΚΕ, για να αδρανοποιηθεί πλήρως με τη μετοχοποίηση και την απελευθέρωση της ηλεκτρικής ενέργειας».

91. Βλ. Καναβάρος Γ. (1983), «Σημειώσεις για τη στάση της Αριστεράς απέναντι στο εργατικό κίνημα (1974-1981)», *Θέσεις*, τεύχ. 2, Ιανουάριος - Απρίλιος.

κές κινητοποιήσεις του εργοστασιακού συνδικαλιστικού κινήματος τα μέλη του συνειδητοποίησαν ότι χρειάζεται μια μονιμότερη και σταθερότερη μορφή οργάνωσης: το εργοστασιακό σωματείο που συσπειρώνει την μεγάλη πλειοψηφία των εργαζομένων της επιχείρησης ανεξάρτητα από θέση, επίπεδο εκπαίδευσης και επαγγελματική ειδικότητα. Αυτή η οργανωτική μορφή έδινε τη δυνατότητα ανάδειξης των αιτημάτων και προώθησης των συμφερόντων των εργαζομένων «με την ιδιότητα του μέλους της εργατικής τάξης», κάτι που το ομοιοεπαγγελματικό σωματείο δεν μπορούσε από τη φύση του να προωθήσει και το οποίο λειτουργούσε μέσω των εργατικών κέντρων και ομοσπονδιών μακριά από τους χώρους εργασίας εκπροσωπώντας μόνο ένα τμήμα των εργαζομένων σ' αυτούς⁹². Ως συνέπεια καλλιεργούνταν συντεχνιακού χαρακτήρα αντιθέσεις, κατακερματιζόταν η ενότητα των εργαζομένων, κι όταν δεν επικρατούσαν κομματικές παρατάξεις (κυρίως του ΚΚΕ που κατήγγειλε σε πρώτη φάση τα εργοστασιακά σωματεία)⁹³, κυριαρχούσε ο εργατοπατερισμός ως επικουρικό μέσο της κρατικής ή εργοδοτικής παρέμβασης στα τεκταινόμενα. Η ανάπτυξη των εργατικών σωματείων συνέβαλε στη μείωση της έντασης των φαινομένων αυτών και τροφοδότησε τους αγώνες για τη διεκδίκηση των αιτημάτων του συνόλου των εργαζομένων στις επιχειρήσεις. Επομένως, ο εργοστασιακός συνδικαλισμός ανταποκρίθηκε στις συνθήκες υψηλής συγκέντρωσης της εργατικής τάξης και προώθησε σαν μία σημαντική τάση την ταξική τους ενοποίηση απέναντι στο κεφάλαιο, ασκώντας επί της ουσίας σημαντική κριτική στην καπιταλιστική οργάνωση της παραγωγής, αμφισβητώντας έτσι και το δικαίωμα της εκάστοτε κυβέρνησης να ακυρώνει, με βάση το Ν. 3239/1995, τις συλλογικές συμβάσεις εργασίας μεταξύ μεμονωμένων εργοδοτών και επιχειρησιακού σωματείου που υπερέβαιναν την κρατικά καθορισμένη εισοδηματική πολιτική. Εκτός από τις μακρόχρονες, τις «άγριες» απεργίες και καταλήψεις εργο-

92. Χαρακτηριστικό του Ν. 3239/1995 ήταν ότι «απαγόρευε τη συλλογική διαπραγματεύση στο επίπεδο των επιχειρήσεων και των παραγωγικών μονάδων, επιτρέποντας την πραγματοποίηση διαπραγματεύσεων μόνο σε κλαδικό, ομοιοεπαγγελματικό ή ομοσπονδιακό επίπεδο. Σε περίπτωση ασυμφωνίας μεταξύ μισθωτών και εργοδοτών, αυτό που προβλεπόταν ήταν η υποχρεωτική προσφυγή στη διαίτησία για την τελεσίδικη επίλυση της διαφοράς, όπου ο εκπρόσωπος του υπουργείου Εργασίας είχε και τον καθοριστικό λόγο για την απόφαση που θα λαμβανόταν». Βλ. Σακελλαρόπουλος Σ. (2001), *ό.π.* (σημ. 48), σελ. 61.

93. «Τα εργοστασιακά σωματεία δεν μπορούν να περιλάβουν τους μισθωτούς των μικρών παραγωγικών μονάδων» και «διατρέχουν σοβαρό κίνδυνο να μετατραπούν εύκολα μέσα στις σημερινές συνθήκες σε σωματεία των εργοδοτών, γιατί είναι κατά κάποιον τρόπο αποκομμένα από την υπόλοιπη εργατική τάξη» περιορίζοντας έτσι τη δράση τους «κύρια ενάντια στο δικό τους εργοδότη και όχι ενάντια στους καπιταλιστές στο σύνολό τους, στην πολιτική τους εκπροσώπηση» (*Φωνή των εργαζομένων* της ΕΣΑΚ, 9-6-1976). Η επίσημη κυβερνητική ΓΣΕΕ αντιμετώπιζε κι αυτή τις συντονιστικές επιτροπές και τα εργοστασιακά σωματεία ως εχθρικά: «Η Εκτελεστική Επιτροπή της ΓΣΕΕ καταδικάζει τη συγκρότηση συντονιστικών επιτροπών, επιτροπών αγώνα κ.λπ.» (*Φωνή της ΓΣΕΕ*, 15-10-1977). Στην πορεία, όταν το ΚΚΕ διαπίστωσε (10ο Συνέδριο ΚΚΕ 1978) ότι η πλειοψηφία των εργατών πήγε με τα εργοστασιακά σωματεία άλλαξε κάπως γραμμή και ίδρυσε τις εργοστασιακές επιτροπές για κλαδικά σωματεία-μέλη Ομοσπονδιών. Ένα τέτοιο παράδειγμα ήταν η ίδρυση σωματείου στις ηλεκτρικές συσκευές κόντρα στα εργοστασιακά σωματεία της ΠΙΤΣΟΣ, ΙΖΟΛΑ, ΙΤΤ κ.ά.

στασιών και δρόμων που εφάρμοσε ως τακτική το εργοστασιακό συνδικαλιστικό κίνημα, εγκαίνιασε και χρησιμοποίησε τη μέθοδο των στάσεων εργασίας ώστε να επιφέρει σταμάτημα της παραγωγής υποχρεώνοντας την εργοδοσία να σκύψει πάνω στο πρόβλημα και να μη στερηθούν ολόκληρο το μεροκάματο οι απεργοί εργαζόμενοι⁹⁴. Η κυβέρνηση της Ν.Δ. βλέποντας την κατάσταση να ξεφεύγει από τα παραδεκτά από το κεφάλαιο όρια αποφάσισε να αλλάξει τακτική και να περάσει σε κατά μέτωπο επίθεση κατά του εργοστασιακού συνδικαλισμού με την ψήφιση του Ν. 330/1976 και την καταστολή των απεργιών χρησιμοποιώντας τα ΜΑΤ, τις δίκες για παράνομες και καταχρηστικές απεργίες που προκάλεσαν χιλιάδες απολύσεις συνδικαλιστών⁹⁵. Έτσι, το εργοστασιακό κίνημα μετά την πρωτοφανή για τα ελληνικά συνδικαλιστικά χρονικά δραστηριοποίησή του κατά τη διετία 1974-1976 πήρε μια κατιούσα πορεία, απομονωμένο από το υπόλοιπο συνδικαλιστικό κίνημα και χωρίς να πετύχει μια συμμαχία με τα ανερχόμενα κινήματα (π.χ. φοιτητικό) που αμφισβητούσαν με τη σειρά τους το πολιτικό και κοινωνικο-οικονομικό σύστημα.

Όπως σημειώσαμε πιο πάνω, κατά την πρώτη κυβερνητική τετραετία του ΠΑΣΟΚ, ο εργοστασιακός συνδικαλισμός αναγνωρίστηκε με το Ν. 1264/82. Επίσης αναγνωρίστηκε η Ομοσπονδία Βιομηχανικών Εργοστασιακών Σωματείων (ΟΒΕΣ), η οποία είχε ιδρυθεί το 1979 από έξι σωματεία έξω από το επίσημο συνδικαλιστικό κύκλωμα, μιας και η ΕΣΑΚ που κυριαρχούσε στα κλαδικά ομοιοεπαγγελματικά συνδικάτα δεν επιθυμούσε την εγγραφή τους. Στην πορεία τα σωματεία μέλη της ΟΒΕΣ έγιναν 150 ως το 1983. Όμως, μέσω άλλων νόμων και κυβερνητικών πολιτικών επιχειρήθηκε και επιτεύχθηκε σε μεγάλο βαθμό η περιθωριοποίησή του. Κατ' αρχήν, προωθήθηκε η «συμμετοχή των εργαζομένων» στη διοίκηση ορισμένων επιχειρήσεων (Ν. 1365/1983). Επίσης με το Νόμο 1385/1983 για τα «Εποπτικά Συμβούλια Επιχειρήσεων του κλάδου Μεταλλείων - Ορυχείων» η συμμετοχή εκπροσώπων των εργαζομένων παίρνει ένα ευρύτερο κοινωνικό χαρακτήρα. Τα συμβούλια αυτά ορίζονται ως «συλλογικά όργανα κοινωνικού ελέγχου» και αποτελούνται από εκπροσώπους του κράτους των εργαζομένων και της τοπικής αυτοδιοίκησης ή άλλων κοινωνικών φορέων που επηρεάζονται από τη δραστηριότητα των εποπτευόμενων επιχειρήσεων. Τα συμβούλια συνιστώνται με προεδρικά διατάγματα και εποπτεύονται από τον υπουργό Εθνικής Οικονομίας· γνωμοδοτούν για θέματα που αφορούν τις εποπτευόμενες επιχειρήσεις και αποτελούν το συνδετικό κρίκο μεταξύ κράτους, εργοδοτών και εργαζομένων, αποσκοπώντας στην αποδοτικότερη λειτουργία της επιχείρησής «με γνώμονα την αύξηση του εισοδήματος και την κοινωνικά δίκαιη κατανομή του»⁹⁶.

94. βλ. Μανίκας Ν. - Χαραλαμπίδης Μ. (1984), *ό.π.* (σημ. 18), σελ. 17.

95. Ο Σ. Σακελλαρόπουλος (2001) υπολογίζει ότι γύρω στους 15.000 συνδικαλιστές - πρωταγωνιστές των απεργιών απολύθηκαν με το Ν.330/1976 και παραπέμπει στο Karamesini Μ., *Flexibilite du travail et restructuration du capital en Grece dans les annees '80*, These de Doctorat, Universite de Paris VII, Paris, σελ. 267.

96. Η συμμετοχή των εκπροσώπων των εργαζομένων στα εποπτικά συμβούλια θεωρείται μορφή συνδικαλιστικής δράσης, σύμφωνα με το άρθρο 6 του νόμου αυτού. Σε κάθε εργασιακό χώρο των εποπτευόμενων επιχειρήσεων ορίζεται από την αντιπροσωπευτικότερη συνδικαλιστική οργάνωση των εργαζομένων ένας (1) εκπρόσωπός τους με διετή θητεία. Παρέχεται προστασία από τον

Με το Ν. 1387/1983 περί «Ελέγχου ομαδικών απολύσεων και άλλων διατάξεων επιβάλλονται στον εργοδότη οι υποχρεώσεις «πληροφόρησης» και «διαβούλευσης» και αντίστοιχα αναγνωρίζονται και προστατεύονται τα ίδια δικαιώματα των εργαζομένων. Άλλοι νόμοι που ψηφίστηκαν ήταν ο Ν. 1568/1985 περί «Υγιεινής και Ασφάλειας εργαζομένων», που προβλέπει τη σύσταση συμβουλίων με συμμετοχή εκπροσώπων των εργαζομένων και ο Ν. 1767/1988 περί «Συμμετοχής στα "συμβούλια των εργαζομένων"», που ουσιαστικά επικυρώνει άρθρα της 135 Διεθνούς Σύμβασης Εργασίας (ΔΣΕ)⁹⁷.

Προβληματικές βιομηχανικές επιχειρήσεις⁹⁸

Η διεκδίκηση της ένταξης των προβληματικών βιομηχανικών επιχειρήσεων στον ΟΑΕ πήρε διάφορες μορφές, που ποίκιλλαν από την απλή παράσταση και συγκέντρωση ως τις μακρόχρονες καταλήψεις των χώρων εργασίας και των εδρών των επιχειρήσεων, τις πορείες και συγκεντρώσεις των εργαζομένων, που ορισμένες φορές μεταφέρονταν από τις επαρχιακές πόλεις στην Αθήνα και στη Θεσσαλονίκη, όπου έδρευαν τα υπουργεία που ήταν αρμόδια για την κυβερνητική πολιτική στο συγκεκριμένο θέμα.

Με την ένταξη όσων προβληματικών επιχειρήσεων εντάχθηκαν στον ΟΑΕ κλείνει ένας κύκλος κινητοποιήσεων των εργαζομένων των βιομηχανικών σωματείων και αρχίζει σύντομα ένας ακόμη κύκλος που αφορά την αποτροπή του κλεισίματος της λειτουργίας τους ή της ιδιωτικοποίησής τους και την παραμονή τους στον υπό δημόσιο έλεγχο βιομηχανικό τομέα. Η Ομοσπονδία Κλωστοϋφαντουργών Ελλάδας (ΟΚΕ), που στους κόλπους της συγκέντρωνε σχεδόν το σύνολο των σωματείων του κλάδου και λειτουργούσε ως το αντίβαρο της ΕΣΑΚ απέναντι στην ΟΒΕΣ στο χώρο του εργοστασιακού συνδικαλισμού, έθετε τους εξής στόχους: άσκηση δημοκρατικών διαχειριστικών ελέγχων, κατοχύρωση του εθνικοποιημένου χαρακτήρα των επιχειρήσεων που περιήλθαν στον έλεγχο του ΟΑΕ, συμμετοχή των εργαζομένων στη λήψη των αποφάσεων, εξυγίανση του πιστωτικού συστήματος, καθώς και αποκλεισμός της επιστροφής των προβληματικών σε ιδιώτες. Στη συνέχεια, με την έναρξη της γενικότερης οικονομικής κρίσης, προστίθενται οι εξής στόχοι: μέτρα για την προστασία του κλάδου, αντιμετώπιση των μαζικών απολύσεων, θεσμικά μέτρα κατά της ανεργίας και για την προστασία των ανέργων. Τέλος, προτεινόταν η ίδρυση εθνικού φορέα κλωστοϋφαντουργίας.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα μιας δυναμικής εταιρείας του χώρου της κλωστοϋφα-

κίνδυνο απόλυσης, δικαίωμα παροχής συνδικαλιστικής άδειας, καθώς και προσφυγής στην Επιτροπή Προστασίας Συνδικαλιστικών Στελεχών του άρθρου 15 του Ν. 1264/1982. Βλ. Βαής Θ. (1990), *ό.π.* (σημ. 15), σσ. 333-337. Με το Π.Δ. 427/1983 συστάθηκαν τα εποπτικά συμβούλια σε έξι επιχειρήσεις μεταλλείων και ορυχείων του νομού Εύβοιας.

97. Βλ. Μουδόπουλος Στ. (2001), *ό.π.* (σημ. 35), σσ. 656-658 (Ν. 1387/1983) και *στο ίδιο*, σσ. 682-710 (Ν. 1568/1985), σσ. 711-712 (άρθρο 19 Ν. 1767/1988 για συμπλήρωση του Ν. 1568/1985), σσ. 618-628 (Ν. 1767/1988) και σσ. 283-287 (ΔΣΕ 135).

98. Για την περίπτωση των «προβληματικών» βλ. Σακελλαρόπουλος Θ. (1992), *Προβληματικές επιχειρήσεις, κράτος και κοινωνικά συμφέροντα στη δεκαετία του '80*, Αθήνα, εκδ. Κριτική, σσ. 130-223.

ντουργίας που πέρασε από τον ιδιωτικό τομέα στον έλεγχο του Δημοσίου μέσω του ΟΑΕ ως «προβληματική επιχείρηση» και της οποίας το εργατικό δυναμικό αποτέλεσε κινητήρια δύναμη μεγάλων απεργιακών κινητοποιήσεων ήταν η «Πειραιϊκή - Πατραϊκή»⁹⁹. Στο νέο διοικητικό συμβούλιο της εταιρείας συμμετείχε ένας εκπρόσωπος των εργαζομένων¹⁰⁰. Ποια, όμως, ήταν η διάσταση της συμμετοχής του εκπροσώπου των εργαζομένων στο διοικητικό συμβούλιο της εταιρείας; Πάνω στο θέμα αυτό αναπτύχθηκαν διάφορες απόψεις που δείχνουν ότι το συνδικαλιστικό κίνημα του χώρου δεν είχε ξεκαθαρίσει, όπως τα ελληνικά εργατικά συνδικάτα στην πλειονότητά τους, τη στρατηγική και την τακτική του απέναντι σε ένα τόσο σοβαρό θέμα. Θα αρκούνταν σε μια απλή συμμετοχή ενός εκπροσώπου που θα εξέφραζε απλώς μια άποψη και θα ψήφιζε σύμφωνα με τα ιδιωτικοοικονομικά κριτήρια ή σύμφωνα με κριτήρια κοινωνικά - εργατικά; Με άλλα λόγια, το δίλημμα που επιθετο ήταν απλή συμμετοχή ή εργατικός έλεγχος; Παρ' όλη τη συζήτηση περί αυτοδιαχείρισης, δεν υπήρχε άμεση προοπτική για κάτι τέτοιο, ειδικά στο συγκεκριμένο χώρο όπου η πλειοψηφία των παρατάξεων της ΟΚΕ ήταν κατά της αυτοδιαχείρισης (πλειοψηφούσα ΕΣΑΚ και μειοψηφούσα ΔΑΚΕ)¹⁰¹.

Από πλευράς κυβέρνησης επιχειρήθηκε η εξυγίανση της εταιρείας στα πλαίσια του τραπεζικού συστήματος με την πολιτική της μετοχοποίησης των χρεών των τραπεζών και της συμμετοχής εκπροσώπων τους στη διοίκηση της εταιρείας¹⁰². Το 1986 αναδιρθρώ-

99. Με απόφαση της γνωμοδοτικής επιτροπής για τις προβληματικές που υπέγραψε την 31η Μαΐου 1984 ο Γεράσιμος Αρσένης (υπουργός Εθνικής Οικονομίας) η Π - Π εντάχθηκε στις προβληματικές του Ν. 1386/83. Βλ. λεπτομέρειες στην εφημερίδα του Σωματείου Εργατοϋπαλλήλων Π - Π Αθήνας, *Απόψεις*, φύλλο Β' 15, Ιούν - Ιούλ. 1984.

100. Ν. Γατομμάτης, πρόεδρος του σωματείου Π - Π Πάτρας «Η Αλληλεγγύη», προερχόμενος από την ΠΑΣΚΕ. Πριν ακόμα ενταχθεί η Π - Π στον ΟΑΕ, η πλειοψηφία των μετοχών είχε περάσει στα χέρια της ΕΤΕ, η οποία στις 31/1/84 (απόφαση Γ.Σ. μετόχων της 6/12/83) αγόρασε 4.360.363 μετοχές αξίας 1.962.173.350 δρχ., ενώ οι παλαιοί μέτοχοι και πολλοί εργαζόμενοι τις εναπομείναντες 564.996 μετοχές αξίας 254.248.200 δρχ. Το ΔΣ του Σωματείου σε ανακοίνωσή του τονίζει: «Οι εργαζόμενοι χαιρετίζουμε την ανάληψη της πλειοψηφίας από την ΕΤΕ και περιμένουμε ένα δυναμικό Δ.Σ. χωρίς τα κακά προηγούμενα που έφεραν μια από τις πρώτες επιχειρήσεις της χώρας σ' αυτή την κατάντια. Θα βοηθήσουμε με όλες μας τις δυνάμεις για το ξεπέρασμα της κρίσης της Π - Π σε όφελος όλων μας αλλά και της Εθνικής Οικονομίας». Βλ. «Η διάθεση των μετοχών της Π - Π», *Η Φωνή της Αλληλεγγύης*, φύλλο 8, Φλεβ. 1984.

101. Ο διάλογος ήταν διαρκής. Βλ. την πλειοψηφούσα άποψη περί ελέγχου στο Σταθάκος Ν., «Συμμετοχή των εργαζομένων: πεδίο ταξικής πάλης ή ταξικής συνεργασίας;», *Απόψεις*, φ. 41, Φλεβ. 1987. Η αντίθετη άποψη που δεν αυτοαναφερόταν ως τέτοια, ήταν αυτή που εκφράστηκε από το ψήφισμα του Σωματείου όταν εντάχθηκε η Π - Π στον ΟΑΕ. Σ' όλα σχεδόν τα φύλλα των *Απόψεων* υπάρχουν οι μειοψηφικές αναφορές στην αυτοδιαχείριση και στην κοινωνικοποίηση. Κοινός παρονομαστής των απόψεων που δεν αρκούνταν στην απλή συμμετοχή, που, κατ' αυτές, σήμαινε ενσωμάτωση στη λογική της συνδιαχείρισης της κρίσης, ήταν ο εργατικός έλεγχος να ασκείται «με όρους κινήματος», δηλαδή, να μη δεσμεύεται ο εκπρόσωπος των εργαζομένων από το απόρρητο, να έχει δικαίωμα να ασκεί βέτο και να στηρίζεται στις απόψεις και αποφάσεις των γενικών συνελεύσεων των εργατικών σωματείων.

102. Για την «Πειραιϊκή - Πατραϊκή» και τον τρόπο ένταξής της στον ΟΑΕ βλ. Σακελλαρόπουλος Θ. (1992), *ό.π.* (σημ. 98), σσ. 148-153.

θηκε το μετοχικό κεφάλαιο της Π-Π και το 70% των μετοχών περιήλθε στα χέρια του ΟΑΕ και το 30% στην ΕΤΕ¹⁰³. Στο μεταξύ είχαν συγχωνευτεί μονάδες της εταιρείας ώστε να επέλθει εξυγίανσή της. Παράλληλα, όμως, μια μελέτη βιωσιμότητας που εκπονήθηκε από κυβερνητικούς παράγοντες –και η οποία ερχόταν σε αντίθεση με τα χρηματοοικονομικά δεδομένα της επιχείρησης– προέβλεπε τη μείωση του προσωπικού κατά 1.221 άτομα σε πέντε εργοστασιακές μονάδες σε Πάτρα, Βόλο και Αθήνα, καθώς και στις κεντρικές υπηρεσίες. Η μελέτη πρότεινε επίσης τη δημιουργία μιας εταιρείας holding και εννέα ανεξάρτητων επιχειρηματικών μονάδων στη θέση της ενιαίας Π-Π¹⁰⁴. Κατά συνέπεια, το γενικό πρόβλημα της Π-Π ως ενιαίας επιχείρησης διαιρέθηκε σε πολλά μικρότερα¹⁰⁵. Η ενιαία επιχείρηση που είχε ένα διοικητικό συμβούλιο και μια μικρή γραφειοκρατική ομάδα ή ομάδα συμβούλων κατατμήθηκε σε δέκα ανώνυμες εταιρείες με αντίστοιχα διοικητικά συμβούλια, γραφειοκρατίες ή ομάδες συμβούλων. Επίσης, πλήθος λαθεμένων αποφάσεων σε συνδυασμό με τη γενικότερη κυβερνητική πολιτική του παγώματος των αυξήσεων των μισθών είχε ως αποτέλεσμα την καθίζηση της εσωτερικής ζήτησης¹⁰⁶. Έτσι, χρόνο με το χρόνο, τα προβλήματα της Π-Π διογκώνονταν με συνέπεια τη συνεχώς

103. Βλ. Καραμήτσας Θ., «Π - Π 70% ΟΑΕ», *Απόψεις*, μηνιαία εφημερίδα Εργατοϋπαλλήλων Π - Π Αθήνας, φύλλο Δ' 36, Αύγ. - Σεπτ. 1986.

104. Βλ. Σταθάκος Ν., «Μελέτες βιωσιμότητας σ' όφελος των εργαζομένων ή σ' όφελος του μεγάλου κεφαλαίου ντόπιου και ξένου;», *Απόψεις*, ό.π. (σημ. 101).

105. Στο σημείο αυτό αξίζει να παραθέσουμε απόσπασμα από τη συνέντευξη που έδωσε στον γράφοντα ο συνδικαλιστής της Π - Π Παναγιώτης Κόρπας (μέλος του Δ.Σ. του Σωματείου Εργατοϋπαλλήλων Π - Π Αθήνας και εκδότης της εφημερίδας *Εργατική Αυτονομία*): «Κάποια στιγμή πήραμε λεφτά για συντήρηση και πήγε τσάμπα και η συντήρηση. Και στην ουσία δεν πουλήθηκε και τίποτα. Ο Στράτος είχε κάνει μία πρόταση και τη ζήτηγε στο τσάμπα. Στην ουσία σαν μάντζιμεντ, ας πούμε. Βέβαια (...) στο όλο παιγνίδι η Π - Π οδηγήθηκε, έγινε προβληματική, στην ουσία 'φυσούσε', αγόραζε το ένα εργοστάσιο μετά το άλλο. Δηλαδή, φαινόταν μια εικόνα ότι η Π - Π φυσάει και ξέρεις τι παιγνίδι παίχτηκε τώρα; Φορτώθηκε η Π - Π την κρίση της κλωστοϋφαντουργίας. Δηλαδή, η ΕΤΕ φόρτωσε όλα τα κουτσά άλογα στην Π - Π κι αντί να έχει 10 μικρά προβλήματα έφτιαξε 1 μεγάλο. Και βέβαια η Π - Π ήταν δέσμια, γιατί τα δάνεια ήταν υπερβολικά, δηλαδή όποτε η ΕΤΕ ζήταγε αλλαγή για να μετοχοποιήσει τα κέρδη, ήταν δική της η Π - Π, περί αυτού πρόκειται. Και στην ουσία, φόρτωσε όλα τα πράγματα σε μια εταιρεία. Όπου στο τέλος, το αποτέλεσμα ήταν ότι με τον ΟΑΕ η ΕΤΕ πήρε τα λεφτά της. Δηλαδή, η μόνη που δεν έχανε ήταν η ΕΤΕ. Δηλαδή, λέγαμε, για στάσου. Εργοστάσιο στη Γερμανία, εργοστάσιο στη Σάμο, εργοστάσιο του Κουταλά στη Νέα Ιωνία, τι γίνεται; Ε, λοιπόν, ήταν παραμύθι όλη η ιστορία. Όλα τα κλειστά τα πήρε η Π - Π για να τα δουλέψει κ.λπ. και μεγέθυνε το πρόβλημα. Και βέβαια, ένα τέτοιο πρόβλημα, θα έπρεπε ένα κράτος να το αντιμετωπίσει, όσο μεγάλο και να ήταν, και φαίνεται, βέβαια, στη συνέχεια ότι δεν το έκανε. Και στο σημείο αυτό πρέπει να πούμε ότι βασική αντίληψη ήταν το φτηνό εργατικό δυναμικό».

106. Ο εκπρόσωπος των εργαζομένων στη Γ.Σ. των μετόχων (1988) ανέφερε ότι η πτώση του τζίρου της εταιρείας έφτασε το 30%, ότι στον ισολογισμό ακόμη εμφανίζονταν τα χρέη των παλιών ιδιοκτητών επιβαρυνόμενα κατά 5,5 δισ. από τόκους, ότι οι επενδύσεις δεν έγιναν με χρηματοδότηση από τα ειδικά κεφάλαια των αναπτυξιακών νόμων (Ν. 1262/82, ΜΟΠ κ.λπ.) αλλά από τα ίδια κεφάλαια της εταιρείας, ότι δεν καταβλήθηκαν οφειλές του Δημοσίου προς την εταιρεία κ.λπ. Βλ. Σταθάκος Ν., «Η θέση του εκπροσώπου για την έκθεση του Δ.Σ. προς την Γ.Σ. των Μετόχων», *Απόψεις*, φύλλο 53, Ιούν. 1998.

ανακυκλούμενη πρόταση εκ μέρους κυβέρνησης και διοίκησης της εταιρείας: κλείσιμο παραγωγικών μονάδων, μείωση παραγωγής, απόλυση εκατοντάδων εργαζομένων.

Η τελική σύγκρουση για την τύχη της Π-Π έγινε λίγα χρόνια αργότερα. Η κυβέρνηση της Ν.Δ., μετά την κατάκτηση της αυτοδυναμίας, αποφάσισε να επιλύσει το πρόβλημα με την εθελουσία έξοδο ή ακόμα και με την απόλυση 1.050 εργαζομένων, πολλοί εκ των οποίων ήταν συνδικαλιστές της ΠΑΣΚΕ και των αριστερών συνδικαλιστικών παρατάξεων, θέτοντας σε αχρησία την απόφαση της οικουμενικής κυβέρνησης για στήριξη και χρηματοδότηση των επιχειρήσεων στρατηγικής σημασίας (Π-Π, ΠΥΡΚΑΛ, ΣΟΦΤΕΞ, ΑΓΕΤ, ΝΑΥ-ΠΗΓΕΙΑ)¹⁰⁷. Η κατάσταση ήταν εκρηκτική· γι' αυτό αναγκάστηκε το διοικητικό συμβούλιο της εταιρείας να ζητήσει συνάντηση με τον πρωθυπουργό Κ. Μητσotάκη, ώστε να υπάρξει κατάλληλη διευθέτηση προς αποφυγή κοινωνικών συγκρούσεων¹⁰⁸.

γ) 1990-1993

Η ανάδειξη της Ν.Δ. ως κυβερνητικής πλειοψηφίας με τη βοήθεια της μιας ψήφου της ΔΗΑΝΑ στις εκλογές της 6ης Απριλίου 1990 δεν μετέβαλε τους όρους του πολιτικο-συνδικαλιστικού παιχνιδιού. Απλώς αντιστράφηκαν οι ρόλοι: η ΔΑΚΕ έγινε η κυβερνητική συνδικαλιστική παράταξη και η ΠΑΣΚΕ, ενωμένη πια, αναδείχτηκε στη θέση του αντίπαλου συνδικαλιστικού πόλου που προσέλκυε με τη σειρά του ψήφους από τις φυλλορροούσες συνδικαλιστικές παρατάξεις της παραδοσιακής Αριστεράς, οι οποίες διασπάστηκαν εκ νέου σε ΕΣΑΚ¹⁰⁹ και Αυτόνομη Παρέμβαση¹¹⁰ (ακολουθώντας τη διάσπαση του ενιαίου «Συνασπισμού της Αριστεράς και Προόδου» σε ΚΚΕ και ΣΥΝ).

107. Βλ. Σταθάκος Ν., «Παλιοί άνθρωποι, σκουριασμένες ιδέες», *Απόψεις*, Σεπτ. 1990.

108. Βλ. την επιστολή στις *Απόψεις*, Μάης 1991, καθώς και την «επιστολή» στο ίδιο φύλλο εργαζομένων της παλιάς φρουράς που ζητούσαν την επιστροφή του παλιού αφεντικού κ. Στράτου.

109. Η ΕΣΑΚ είχε ήδη διασπαστεί από τα αριστερά της το 1986 και το 1989. Το 1986 η ΕΣΑΚ Πάτρας κατέβηκε στο συνέδριο του ΕΚ Πάτρας με δύο ψηφοδέλτια. Με μία ψήφο διαφορά πλειοψηφισαν οι διαφωνούντες που είχαν συγκροτήσει την παράταξη του Συνδικαλιστικού Αντιιμπεριαλιστικού Εργατικού Μετώπου (ΣΕΑΜ) και έστειλαν αντιπρόσωπο στο 23ο Συνέδριο της ΓΣΕΕ από το οποίο απείχε τελικά όλη η συνδικαλιστική αντιπολίτευση. Το 1989, διαφωνώντας με τη δημιουργία του «Συνασπισμού της Αριστεράς και της Προόδου» και τη συγκρότηση της κυβέρνησης Τζαννετάκη (ΝΔ - ΣΥΝ), αποχώρησαν ή διαγράφηκαν από το ΚΚΕ και την ΚΝΕ χιλιάδες μέλη και στελέχη, που αργότερα δημιούργησαν το «Νέο Αριστερό Ρεύμα» (ΝΑΡ). Τα συνδικαλιστικά στελέχη του ΝΑΡ, έχοντας διδαχθεί, απ' όσο φάνηκε, από την αρνητική πείρα του παρελθόντος, δεν δημιούργησαν δική τους στενά κομματική παράταξη, αλλά συνεργάστηκαν σε επιμέρους συλλόγους, ομοσπονδίες και εργατικά κέντρα με δυνάμεις της εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς και ανεξάρτητους συνδικαλιστές (χαρακτηριστικότερα τα παραδείγματα στις τράπεζες, στους καθηγητές δημόσιας μέσης εκπαίδευσης, ΕΚ Ιωαννίνων κ.λπ.). Μια ιδιαίτερη συμβολή των συνδικαλιστών αυτών ήταν η επιτυχημένη απόπειρα δημιουργίας νέων συλλόγων και σωματείων σε ανοργάνωτους κλάδους του ιδιωτικού τομέα (π.χ. Σύλλογος Υπαλλήλων Βιβλίου - Χάρτου).

110. Το ΑΕΜ μετά τη διάσπαση του ΚΚΕ (Εσωτ.) το 1986 σε «Ελληνική Αριστερά» (Ε.ΑΡ.) και «ΚΚΕ εσωτερικού -Ανανεωτική Αριστερά» έπαψε σιγά - σιγά να υπάρχει. Τη θέση του - σύμφωνα με τα στοιχεία των εκλογών στα συνδικάτα εκείνης της περιόδου και την πλειοψηφία των μελών και

Οι δύο επιτυχημένες απόπειρες των κυβερνήσεων της Ν.Δ., κατά τη διάρκεια της τριετίας 1990-1993, να επιβάλει την πολιτική της όσον αφορά το μεγάλο πρόβλημα της κοινωνικής ασφάλισης με τους νόμους 1902/1990¹¹¹ και 2084/1992, επιφέροντας δυσμενέστερες αλλαγές στο καθεστώς συνταξιοδότησης των εργαζομένων, παρά την αντίσταση με απεργιακές κινητοποιήσεις των συνδικάτων, έθεσαν, με έντονο και μαζικό τρόπο, στην ημερήσια διάταξη το θέμα της απεξάρτησης των συνδικαλιστικών παρατάξεων από τα πολιτικά κόμματα. Όμως, δεν ήταν μόνο οι παρεμβάσεις στο ασφαλιστικό ζήτημα που η κυβέρνηση της Ν.Δ. άσκησε υλοποιώντας το νεοφιλελεύθερο οικονομικό πρόγραμμά της. Η εισοδηματική πολιτική της διετίας 1992-1993 ήταν εξίσου σκληρή με αυτήν του σταθεροποιητικού προγράμματος του 1985 και είχε ως αποτέλεσμα την κατά 5-10% μείωση της αγοραστικής δύναμης των αμοιβών των μισθωτών του δημόσιου τομέα και των τραπεζών και τη σε μικρότερο βαθμό μείωση της αγοραστικής δύναμης των μισθωτών του ιδιωτικού τομέα¹¹².

Επίσης, στη διάρκεια αυτής της περιόδου εκδηλώθηκαν μαζικές, δυναμικές και μακροχρόνιες απεργίες στους χώρους των καθηγητών της δημόσιας δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και στην Εταιρεία Αστικών Συγκοινωνιών (ΕΑΣ) της Αττικής¹¹³. Οι νέες συγκρούσεις που ξέσπασαν στο εσωτερικό της ΠΑΣΚΕ δεν είχαν πλέον τα ίδια χαρακτηρι-

των ψηφοφόρων του— πήρε η παράταξη «Αυτονομία - Ανανέωση», που σε πολλές περιπτώσεις σχημάτιζε ψηφοδέλτια συνεργασίας με τις Ανεξάρτητες Εργατικές Συσπειρώσεις και άλλους αυτόνομους και ανεξάρτητους συνδικαλιστές της εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς. Οι λίγοι συνδικαλιστές που προσχώρησαν στην ΕΑΡ σε ορισμένες περιπτώσεις προσπάθησαν να εμφανίσουν δικές τους παρατάξεις (π.χ. Εθνική Τράπεζα, όπου σημαντική ήταν η προσωπική αγωνιστική παρουσία του συνδικαλιστή Φ. Δεληβοριά) και σε άλλες συνεργάστηκαν με τις άλλες κομματικές παρατάξεις και ιδιαίτερα με την ΕΣΑΚ στα πλαίσια της «Αγωνιστικής Συνεργασίας» του ενιαίου «Συνασπισμού» την τριετία 1988-91. Η διάσπαση του ενιαίου «Συνασπισμού» υποχρέωσε τους συνδικαλιστές που δεν ξαναγύρισαν στο ΚΚΕ να δημιουργήσουν νέα παράταξη με τον τίτλο «Αυτόνομη Παρέμβαση» και να ανταγωνιστούν τόσο την ΠΑΣΚΕ όσο και την ΕΣΑΚ. Η «Αυτόνομη Παρέμβαση» ακολουθεί πιο ευέλικτες τακτικές συνεργασίας σε επιμέρους συλλόγους, κυρίως προς τους ανεξάρτητους συνδικαλιστές και τους συνδικαλιστές της εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς (κυρίως του ΚΚΕ Εσωτ. -Ανανεωτική Αριστερά που στο μεταξύ μετονομάστηκε σε Ανανεωτική Κομμουνιστική Οικολογική Αριστερά-ΑΚΟΑ).

111. Για το περιεχόμενο και τους τρόπους εφαρμογής του Ν. 1902/1990, καθώς και τα προβλήματατά του, βλ. «Το ασφαλιστικό καθεστώς του Ν. 1902/1990», *Τραπεζικό Βήμα*, φφ. 226, 227, 228-9, Μάιος, Ιούνιος, Ιούλιος - Αύγουστος 1993.

112. Βλ. Φακιολάς Ρ. (1995), *ό.π.* (σημ. 47), σσ. 172-3.

113. Βλ. Κατσάνεβας Θ. (1996β), *ό.π.* (σημ. 50), για τον πίνακα με τις χαμένες ημέρες εργασίας από απεργίες ανά χίλιους μισθωτούς σε Ελλάδα και ΕΟΚ:

Έτος	Ελλάδα	Μέσος όρος ΕΟΚ
1990	787.849	106.864
1991	200.957	75.998
1992	96.011	94.046
1993	54.360	63.023

στικά με αυτές του 1985, αλλά ήταν συγκρούσεις μεταξύ «εκουγχρονιστών» και «παραδοσιακών» που αντανακλούσαν τις εσωκομματικές διαμάχες του ΠΑΣΟΚ, διαμάχες επί της στρατηγικής για την κατάκτηση της εξουσίας και διαμάχες επί του ρόλου του συνδικαλιστικού κινήματος σε περίπτωση επανακατάκτησής της¹¹⁴.

Νέες στρατηγικές και τακτικές κυβερνήσεων και εργοδοτών

Γενικότερα, στη δεκαετία του 1990-2000 δοκιμάστηκαν διάφορες πολιτικές από τις κυβερνήσεις της Ν.Δ. και του ΠΑΣΟΚ στον οικονομικό και στον κοινωνικό τομέα. Σχηματοποιώντας, θα λέγαμε ότι ο κεντρικός παρονομαστής τους ήταν η αλλαγή του ρόλου του κράτους στην κοινωνία και ειδικότερα το θεσμικό καθεστώς που θα πρέπει να ισχύει στο πεδίο των εργασιακών σχέσεων και των συλλογικών οργανώσεων. Οι αλλαγές αυτές μπορούν ιδεοτυπικά να περιγραφούν, παρόλο που στην πράξη τα όριά τους ήταν συγκεχυμένα και χρησιμοποιήθηκαν διαφορετικά μίγματα κρατικών πολιτικών. Στην πρώτη περίπτωση, δηλαδή της κυβέρνησης της Ν.Δ., επί πρωθυπουργίας Κ. Μητσοτάκη, στα πλαίσια της νεοφιλελεύθερης στρατηγικής, το κράτος όφειλε, για να κερδίσει μια νέα νομιμοποίηση, να απαρνηθεί τον παλιό «υπερτροφικό του ρόλο». Η «ουτοπία της αγοράς», όπως ονομάστηκε ο στόχος της νεοφιλελεύθερης στρατηγικής, είναι η «οικονομικά διαμεσολαβημένη εξουσία», δηλαδή η «αποκρατικοποίηση» με ενδιάμεσους στόχους την υπονόμηση των προσωπικών ή κομματικών πελατειακών δικτύων, η εγκατάλειψη της κρατικής ευθύνης για την πλήρη απασχόληση, η ανάθεση στην αγορά του πρωταγωνιστικού στόχου με την πολιτική της προσφοράς ως κινητήριας δύναμης για την αντιστροφή του επιχειρηματικού κλίματος και την ανάπτυξη. Όπως τονίζεται χαρακτηριστικά: «[Κ]ράτος, συνδικάτα, νόμοι, συλλογικές συμβάσεις αντιμετωπίζονται ως παραγωγικοί ανελαστικότητες, σκληρύνσεων, που εμποδίζουν τη λειτουργία της αγοράς εργασίας»¹¹⁵.

Η «ευέλικτη συσσώρευση» γίνεται και στην Ελλάδα κυρίαρχο μοντέλο καπιταλιστικής παραγωγής: «Εμφανίζεται η ευέλικτη συσσώρευση που συνεπάγεται σχετικά υψηλά επίπεδα "δομικής" ανεργίας, ραγδαίας καταστροφής και ανασυγκρότησης δεξιοτήτων,

114. Η υπογραφή της Εθνικής Συλλογικής Σύμβασης Εργασίας μεταξύ ΓΣΕΕ και ΣΕΒ το 1991 ήταν η πρώτη συλλογική σύμβαση εργασίας διετούς διάρκειας. Ο πρόεδρος του ΠΑΣΟΚ αντέδρασε και με έντονη προσωπική του ανακοίνωση κατέκρινε την υπογραφή της ΕΣΣΕ από τη διοίκηση της ΓΣΕΕ επισημοποιώντας την απαρχή των εσωκομματικών ρήξεων με τους μη ελεγχόμενους συνδικαλιστές. Ο πρώην πρόεδρος της ΓΣΕΕ Γ. Ραυτόπουλος, ξεχνώντας βέβαια το ρόλο που ο ίδιος έπαιξε στην κρίση της ΓΣΕΕ το 1985, χαρακτηρίζει ως «ιστορικό και ταξικό ατόπημα» την υπογραφή αυτής της ΕΣΣΕ: βλ. Ραυτόπουλος Γ. Απ. (1999), *Αύριο: μια αλληλέγγυα κοινωνία*, Αθήνα, εκδ. «Νέα Σύνορα» - Α.Α. Λιβάνη, σσ. 129-95 (ολόκληρο το κεφάλαιο «Τα συνδικάτα σε κρίση» αποτελεί ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο ένας κομματικός συνδικαλιστής προσλαμβάνει την ιστορική διάσταση των γεγονότων, στην εξέλιξη των οποίων συνέβαλε τα μέγιστα, καθώς και της «αστυνομικής» αντίληψης για την ιστορία, με αποτέλεσμα να βλέπει παντού πράκτορες σκοτεινών ξένων δυνάμεων οι οποίοι υπονόμισαν την «πολιτική αλλαγή»).

115. Βλ. Τουτζαράκης Γ. (1995), «Εργασιακές σχέσεις: Σε αναζήτηση ενός νέου θεσμικού καθεστώτος» στο Σπανού Κ. (επιμ.), *Κοινωνικές Διεκδικήσεις και κρατικές πολιτικές, ό.π.* (σημ. 37), σσ. 104-107.

συντηρητικές (ή και μηδαιμένες) αυξήσεις πραγματικών μισθών, ...και μείωση της δύναμης των συνδικάτων –ενός από τους πυλώνες του φορντιστικού καθεστώτος (...)– απομάκρυνση από τη σταθερή απασχόληση προς την κατεύθυνση της αύξησης της στήριξης σε μηχανισμούς μερικής, προσωρινής ή ακόμη και υπεργολαβικής απασχόλησης»¹¹⁶.

Παράλληλα, εκπονήθηκαν νέες εργοδοτικές στρατηγικές για την αντιμετώπιση της δράσης των συνδικάτων, συνεικονούμενες από τις κρατικές πολιτικές. Από τη μια επανέρχονται πρακτικές του παρελθόντος, όπως αυτές του πατερναλισμού και του αυταρχικού εργοδότη, που απαντώνται ως επί το πλείστον σε μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις, και από την άλλη σε μεγάλες επιχειρήσεις του ιδιωτικού και του δημόσιου τομέα κερδίζουν έδαφος και υιοθετούνται οι λογικές της «διαχείρισης ανθρώπινων σχέσεων» («Human Relations Management» - HRM). Στο πλαίσιο της γενικευμένης επικράτησης του «ατομικισμού» («individualism»), οι εργασιακές σχέσεις υφίστανται μια σημαντική μεταλλαγή στην κατεύθυνση της εξατομικεύσής τους. Ο σαφής στόχος των εργοδοτών των μεγάλων επιχειρήσεων είναι «να κερδίσουν τις καρδιές και το νου» των εργαζομένων πείθοντάς τους είτε ότι τα συνδικάτα έχουν πλέον καταστεί άσχετα στη σημερινή συγκυρία είτε ότι ο μοναδικός ρόλος που τους απομένει είναι αυτός της στενής συνεργασίας με τους εργοδότες στην κατεύθυνση της υπερνίκησης του ανταγωνισμού. Η εξατομίκευση της εργασιακής σχέσης συνοδεύεται συχνά από πρακτικές ενθάρρυνσης της υπεύθυνης εμπλοκής του εργαζομένου στην υλοποίηση των επιχειρησιακών στόχων, ανάπτυξης εναλλακτικών διαύλων επικοινωνίας διοίκησης - εργαζομένων, νέων μορφών εκπροσώπησης ομάδων εργαζομένων σε διοικητικά όργανα της επιχείρησης, συγκρότησης αυτοδευθυνόμενων ομάδων εργασίας κ.ά.¹¹⁷

Στο ελληνικό αλλά πρώτα και κύρια στο διεθνές επίπεδο, με προεξάρχουσες τις χώρες του αγγλοσαξονικού καπιταλισμού, αμφισβητήθηκε η θέση των συνδικάτων στους συνδιοικητικούς μηχανισμούς και στην τριμερή συνεργασία των «κοινωνικών εταίρων» στα πλαίσια του σοσιαλδημοκρατικού συμβολαίου.

Η εκλογή του ΠΑΣΟΚ στην κυβέρνηση τον Οκτώβριο του 1993, μετά την παρένθεση της κυβέρνησης της Ν.Δ., βρίσκει τα συνδικάτα σε φάση αναμονής ύστερα από ένα 15μηνο συχνών και έντονων απεργιακών κινητοποιήσεων –χαρακτηριστικότερες οι απεργίες στην ΕΑΣ και στον ΟΤΕ καθώς και σε ΔΕΚΟ - Τράπεζες για τους νόμους περί κοινωνικής ασφάλισης¹¹⁸.

116. Βλ. Harvey D. (1989), *The Condition of Postmodernity*, Cambridge, MA, Basil Blackwell Ltd., σσ. 149-150.

117. Για περισσότερα σχετικά με τη «διαχείριση ανθρώπινων σχέσεων», τη συνάφεια ή μη των συνδικάτων στη νέα οικονομία, τις νέες εργασιακές σχέσεις, βλ. *Harvard Business Review* (2002), *Για τη διοίκηση ανθρώπινου δυναμικού*, Αθήνα, εκδ. Κλειδάριθμος· Ανδριανόπουλος Α. (1999), *Παγκοσμιοποίηση και νέα οικονομία*, Αθήνα, εκδ. Libro· Williams S. (1997), «The Nature of Some Recent Trade Union Modernization Policies», *British Journal of Industrial Relations*, 34, 4.

118. Συνοπτικά: «[Η] προηγούμενη περίοδος χαρακτηρίστηκε από μια γενική έφοδο στο εργατικό εισόδημα και τα δικαιώματα των εργαζομένων τα οποία στην κυριολεξία λεηλατήθηκαν. Πραγματοποιήθηκε μια τεράστια ανακατανομή εισοδημάτων σε βάρος των εργαζομένων. Παρ' όλα αυτά,

Στη διάρκεια των θητειών των κυβερνήσεων του ΠΑΣΟΚ εναλλάσσονται σε γενικές γραμμές δύο στρατηγικές σχετικά με την οικονομική και την κοινωνική πολιτική, καθώς και με τις εργασιακές σχέσεις και τα συνδικάτα. Για άλλη μια φορά τα μέτωπα και οι διαχωριστικές γραμμές δεν είναι σαφή, καθώς ο ρόλος του κόμματος, των συνδικαλιστικών οργανώσεών του και οι προηγούμενες στρατηγικές της κυβερνητικής θητείας του 1980-1990 αφήνουν τα ίχνη τους στη διαμορφούμενη πολιτική. Μιλώντας ξανά με ιδεοτυπικούς όρους θα διαπιστώσουμε τη σύγκρουση της τάσης που αναζητούσε τη «συνέχεια» της προηγούμενης κυβερνητικής πολιτικής του ΠΑΣΟΚ και της τάσης του «εκουγχρονισμού»¹¹⁹.

Ο κλάδος των εργαζομένων στις τράπεζες

Πέρα από τα προβλήματα που δημιουργήθηκαν στον κλάδο λόγω της ψήφισης του Ν. 2092/90, οι διοικήσεις των τραπεζών εγκαινίασαν μια νέα τακτική παίρνοντας ουσιαστικά την πρωτοβουλία να θέτουν από τη δική τους πλευρά αιτήματα προς τη συνδικαλιστική οργάνωση των εργαζομένων κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων. Για παράδειγμα, το 1991, πέραν της αύξησης των μισθών στο όριο της εισοδηματικής πολιτικής, έθεσαν αίτημα ελαστικοποίησης του ωραρίου εργασίας σε «εθελοντική» βάση ώστε να εξασφαλίζεται απογευματινή εργασία των τραπεζών και εργασία τα Σάββατα¹²⁰. Το ίδιο σκηνικό επαναλήφθηκε το 1993 όταν τα «αιτήματα» των τραπεζών ήταν: ουσιαστική κατάργηση του επιδόματος ισολογισμού με το να δίνεται μόνο μετά από έγκριση της ΓΣ των μετόχων όταν υπάρχουν τα ανάλογα κέρδη, καθώς και σύνδεση αμοιβών με την παραγωγικότητα, κατάργηση κάθε είδους εξομοίωσης, απελευθέρωση ωραρίου, κατάργηση τριτοβάθμιου διατραπεζικού πειθαρχικού συμβουλίου κ.λπ.

τα δημοσιονομικά προβλήματα οξύνονται, η ανεργία αυξάνεται, ενώ η 'ανάπτυξη' ακολουθεί μηδενικούς ρυθμούς. Αποδείχτηκε περίτρανα πόσο αποτυχημένη είναι η πολιτική που στηρίζει την έξοδο από την οικονομική κρίση στη χειροτέρευση της θέσης των εργαζομένων. Αποδείχτηκε γενικότερα σαν αποτυχημένη η πολιτική των συντηρητικών σταθεροποιητικών προγραμμάτων». Βλ. Καλύβης Α. (1993), «22ο Συνέδριο: Πρόγραμμα Δράσης της ΟΤΟΕ», *Τραπεζικό Βήμα*, φφ. 228-9, Ιούλιος - Αυγούστος, σελ. 12.

119. Ο Γ. Τουτζιράκης αναφέρεται στις περιπτώσεις αυτές με τους όρους «μηδενική ουτοπία της συνέχειας» και «ουτοπία του κοινωνικού διαλόγου ως μέσου κοινωνικής αυτορρύθμισης». Βλ. Τουτζιράκης Γ. (1995), *ό.π.* (σημ. 115), σελ. 105.

120. Βλ. «Την κεφαλή μας επί πίνακι ζητούν οι τραπεζίτες στη ΣΣΕ του 1991», *Τραπεζικό Βήμα*, φφ. 197-8, Γεν. - Φλεβ. 1991. Το πολιτικό κλίμα για την ενθάρρυνση της αντεπίθεσης της εργοδοσίας περιγράφηκε πιο πάνω. Όμως, οι εργοδότες ενθαρρύνονται και από κύκλους του ΠΑΣΟΚ που ανιχνεύουν τους δρόμους του «εκουγχρονισμού»: στην εφημερίδα *Μεσημβρινή* λίγες ημέρες πριν από την εκλογική νίκη της Ν.Δ. τον Απρίλιο του 1990 δημοσιεύθηκαν δηλώσεις του Θ. Πάγκαλου που τότε ήταν μέλος του ΕΓ του ΠΑΣΟΚ: «Για μένα εκουγχρονισμός στις τράπεζες δεν μπορεί να γίνει χωρίς την ανάκτηση του δικαιώματος της απόλυσης. Οι εργαζόμενοι έχουν μεταβληθεί σε δημόσιους υπαλλήλους. Δεν μπορεί να λειτουργήσει η τράπεζα χωρίς ιδιωτικοοικονομικά κριτήρια και το πρώτο κριτήριο είναι το δικαίωμα της απόλυσης. Πρέπει να συντριβεί η ΟΤΟΕ». Βλ. δελτίο τύπου ΟΤΟΕ στο φύλλο Φεβρ. 1990 του *Τραπεζικού Βήματος*.

Μετά το 21ο τακτικό Συνέδριο της ΟΤΟΕ (Οκτώβριος 1991) η ΔΑΚΕ αρνείται να πάρει μέρος σε ενωτικό προεδρείο και βοηθά επί της ουσίας στην επιβολή της κυβερνητικής πολιτικής¹²¹. Το 1992 η κυβέρνηση της Ν.Δ. μιμήθηκε την ανάλογη του ΠΑΣΟΚ του 1985 και επέβαλε την εισοδηματική της πολιτική με την ψήφιση νόμου με τον οποίο απαγορευόταν επί ένα έτος κάθε μισθολογική αύξηση πέραν των περιπτώσεων μεταβολής της οικογενειακής κατάστασης ή της υπηρεσιακής εξέλιξης με βάση τις ισχύουσες διατάξεις κατά την ημερομηνία ισχύος του νόμου¹²². Για να ψηφιστεί αυτός ο νόμος, αλλά κι όσοι θα ακολουθούσαν, εφαρμόστηκε από τη Ν.Δ. η αυστηρή κομματική πειθαρχία για τους βουλευτές. Από την πλευρά της, η ΟΤΟΕ κατάρτισε κατάλογο βουλευτών που ψήφιζαν τους αντεργατικούς νόμους, παρ' ότι προέρχονταν από συνδικαλιστικούς φορείς, και κάλεσε τους εργαζομένους, σε όποιο κόμμα και αν δίνουν την ψήφο τους, να τους καταψηφίσουν¹²³. Όταν την ίδια χρονιά η κυβέρνηση έφερε νέο νόμο για το Ασφαλιστικό που κατέλυε την αυτοτέλεια και την αυτοδιαχείριση των ασφαλιστικών οργανισμών (Επικούρισης, Αυτασφάλειας και Υγείας), έβαζε πλαφόν στο εφάπαξ και αγνοούσε τις προτάσεις αναμόρφωσης του ΙΚΑ και ίδρυσης ενιαίου ταμείου κύριας ασφάλισης που είχε υποβάλει η ΟΤΟΕ, η απεργία κράτησε αρκετές ημέρες και υπονομεύτηκε για άλλη μια φορά από την κυβερνητική παράταξη. Στο τέλος ο νόμος ψηφίστηκε χωρίς καμιά ουσιαστική τροποποίηση. Η ΟΤΟΕ εφάρμοσε την ίδια τακτική καταρτίζοντας κατάλογο ψηφισάντων το νόμο. Από το σημείο αυτό και πέρα αρχίζουν νέες διαμάχες για το αν οι απεργίες διαρκείας συμφέρουν τον κλάδο ή χρειάζονται νέες πιο «ήπιες» μορφές αγώνα. Βέβαια, αυτή η συζήτηση, που πάντοτε είναι επίκαιρη, συμπίπτει με την ένταση της εσωκομματικής διαμάχης μέσα στο συνδικαλιστικό τομέα του ΠΑΣΟΚ και στην ΠΑΣΚΕ μεταξύ «παραδοσιακών» και «εκουγχρονιστών». Παρόλο που η διαμάχη αυτή στο εσωτερικό της ΠΑΣΚΕ είναι ακόμη υπό έλεγχο, δεν παύει να αντανακλά, έστω και στρεβλά, τις διαφορετικές πολιτικο-κοινωνικές στρατηγικές και τις αντίστοιχες κοινωνικές ομάδες και στρώματα που θα συγκρουστούν αργότερα όταν το ΠΑΣΟΚ θα επανέλθει θριαμβευτικά στην κυβερνητική εξουσία.

121. Το θέμα συζητήθηκε εκτενώς και δημοσίως μέσα από τις στήλες του κλαδικού Τύπου και τις ανακοινώσεις των παρατάξεων. Βλ. δύο συνεχόμενα δημοσιεύματα του *Τραπεζικού Βήματος* (φφ. Σεπτ. και Οκτ. 1991) και απάντηση του επανεκλεγέντος προέδρου της ΟΤΟΕ Χ. Πρωτόπαπα στο φύλλο του Νοεμβρίου, όπου αρνείται τη χρησιμότητα του αντιπροσωπευτικού ενωτικού προεδρείου αλλά και για πρώτη φορά αναγνωρίζει δημοσίως εκ μέρους της ΠΑΣΚΕ ότι η παράταξη του προέβη σε «ακρότητες» κατά το παρελθόν και ιδιαίτερα το 1982.

122. Βλ. «Ο νόμος - αίσχος», *Τραπεζικό Βήμα*, φύλλο 210, Φεβρ. 1992.

123. Ήταν τόσο σκληρή η κομματική πειθαρχία που αναγκάστηκε ο, εκ του Συλλόγου Υπαλλήλων Τράπεζας Επαγγελματικής Πίστωσης προερχόμενος βουλευτής Αχαΐας της Ν.Δ., Νίκος Νικολόπουλος να αναρωτηθεί, μέσα από τις σελίδες του προσωπικού περιοδικού του *Λόγος*, τ. 58, Μάρτ. 1992, πώς λειτουργεί σήμερα ένας βουλευτής και, ειδικότερα, της πλειοψηφίας. Ο ίδιος έδινε μόνο του την απάντηση: «Ισοπεδώνεται από τον κανονισμό της Βουλής που δεν του δίνει τη δυνατότητα λόγου και διαλόγου. Ασφυκτιά από την επιβαλλόμενη κομματική πειθαρχία (...) Καλείται να ψηφίζει νόμους του κράτους για τους οποίους ΔΕΝ ΜΠΟΡΕΙ – λόγω του τρόπου οργάνωσης των συζητήσεων – να έχει γνώμη, αντίρρηση ή παρατήρηση».

Στο μεταξύ η ΠΑΣΚΕ, εκφράζοντας όλο το προηγούμενο διάστημα την αγανάκτηση ολοένα και περισσότερων εργαζομένων για την πολιτική της Ν.Δ., κατακτά συνεχώς μεγαλύτερα ποσοστά σε επιμέρους συλλόγους και φτάνει ενίοτε σε καταστάσεις αυτοδυναμίας, εκμεταλλευόμενη και τη γενικευμένη κρίση της Αριστεράς που στο συνδικαλιστικό χώρο γίνεται πολύ αισθητή με τις διασπάσεις και τη μαζική αποστράτευση. Επίσης η ήττα του ανεξάρτητου συνδικαλισμού στην Τράπεζα Πίστωσης, όπως θα δούμε παρακάτω, είχε επιπτώσεις στα εκλογικά ποσοστά των Συσπειρώσεων μειώνοντας αισθητά τη δύναμη και την επιρροή τους, αναγκάζοντας ορισμένες να αυτοδιαλυθούν και είτε να ενταχθούν στις παρατάξεις του ΣΥΝ¹²⁴ είτε να συνεργαστούν τότε με την ΕΣΑΚ¹²⁵ και τότε με άλλες εξωκοινοβουλευτικής προέλευσης αριστερές κινήσεις¹²⁶. Ακόμη και η παντραπεζική Συσπείρωση, με κορμό τη ΔΑΣ Πίστωσης, που συνεργαζόταν με άλλες κινήσεις και προσωπικότητες από το χώρο των ιδιωτικών τραπεζών (π.χ. Πειραιώς), συνεργάστηκε πολλές φορές με την ΠΑΣΚΕ στο προεδρείο της ΟΤΟΕ¹²⁷.

Με την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην κυβερνητική εξουσία οι «εκσυγχρονιστές» επικρατούν στη διαμάχη τους με τους «παραδοσιακούς», που περιορίζονται στον έλεγχο του Συλλόγου της Ιονικής Τράπεζας και σε ορισμένους συλλόγους μεγάλων τραπεζών διαφοροποιούνται ανάλογα με την περίπτωση (π.χ. Εμπορική).

Το 1994 ο εκ της ΠΑΣΚΕ Εθνικής προερχόμενος Δ. Κουσελάς (πρόεδρος του ΣΥΕΤΕ) εκλέγεται πρόεδρος της ΟΤΟΕ στη θέση του Χ. Πρωτόπαπα, ο οποίος εκλέχτηκε πρόεδρος της ΓΣΕΕ. Αρχίζει μια πορεία της ΟΤΟΕ προς την υιοθέτηση «ήπιων μορφών αγώνα» που θα διαρκέσει μέχρι την έκρηξη του 1998, όταν η κυβέρνηση θα ανακοινώσει την πώληση της Ιονικής Τράπεζας. Σε ορισμένες περιπτώσεις ξεσπούν μεμονωμένες απεργίες, π.χ. στην American Express, που αφορούν θέματα συνδικαλιστικών διώξεων και συνθηκών εργασίας που στηρίζονται από την ΟΤΟΕ αλλά περνούν απαρατήρητες από την μεγάλη πλειονότητα των εργαζομένων. Η ΟΤΟΕ γίνεται ολοένα και περισσότερο μια απόμακρη έννοια, ιδίως για τους νεότερους. Οι συμμαχίες ολοένα και αλλάζουν στο προεδρείο της. Παλιές συγκρούσεις ξεπερνιούνται και συγκροτείται προεδρείο ακόμη και με συνεργασία της ΠΑΣΚΕ και της ΔΑΚΕ. Οι ενδοπαρταξιακές κόντρες και οι συγκρούσεις των παρατάξεων απασχολούν ολοένα και λιγότερους. Κάθε σύλλογος υπογράφει επιχειρησιακές συμβάσεις προσπαθώντας να κερδίσει κάτι παραπάνω ώστε να αναπληρώνονται οι απώλειες των εισοδημάτων και να πετυχαίνεται ένα καλύτερο καθεστώς διανομής μετοχών στο προσωπικό¹²⁸. Παρουσιάζεται και μια νέα κατάσταση που θα

124. Π.χ. Εμπορική και αργότερα ΕΤΕ, ΑΤΕ και Ελλάδας.

125. Π.χ. Εμπορική.

126. Π.χ. Εθνική.

127. Η τελευταία ψήφισε την επικύρωση του προσαρτήματος στην ΣΣΕ ΟΤΟΕ - Τραπεζών του 1997 περί «άρσης αντικινήτρων» για τους συνδικαλιστές, που είχε ως αποτέλεσμα όχι μόνο την ακώλυτη μισθολογική και βαθμολογική εξέλιξή τους αλλά και την προώθησή τους σε βάρος των υπόλοιπων εργαζομένων, δημιουργώντας έτσι τους όρους για τη συγκρότηση μιας ειδικής κλάσας προνομίου «αριστοκρατικού τύπου» συνδικαλιστών, δικαιώνοντας το «σιδερένιο νόμο της ολιγαρχίας» του R. Michels.

128. Το θέμα της παροχής δικαιωμάτων συμμετοχής των εργαζομένων στα προγράμματα αγο-

προκαλέσει τριγμούς στο οικοδόμημα της ΟΤΟΕ. Οι γιγαντωμένες ιδιωτικές τράπεζες (συγκροτήματα Λάτση, Alpha Bank και Πειραιώς) προσπαθούν να επέμβουν στα συνδικαλιστικά πράγματα της Ομοσπονδίας μέσω των προσκείμενων σ' αυτές συνδικαλιστικών παρατάξεων, ορισμένες εκ των οποίων κυριαρχούν στους Συλλόγους. Η ΔΑΚΕ διασπάται και η παράταξη ΑΣΚΕ που δημιουργείται από αυτές τις παρατάξεις σε παντραπεζικό επίπεδο –θα προσεγγίσει το κόμμα Αβραμόπουλου (ΚΕΠ) που δεν μακροημέρευσε– χτυπάει στα ίσια τη μητρική ΔΑΚΕ στο 26ο Συνέδριο.

Η εικόνα αυτή θα συνεχιστεί και με την αλλαγή στο εσωτερικό του κυβερνώντος κόμματος που θα ενθαρρύνει την «εκουγχρονιστική πτέρυγα» του συνδικαλιστικού κινήματος. Η κόντρα δεν θα αργήσει και, όπως θα δούμε με την περίπτωση της Ιονικής, θα πάρει τεράστιες διαστάσεις καθώς πλέον διεξάγεται μέσα στους κοινωνικούς χώρους μπροστά στους εργαζομένους.

Το πρόβλημα του Ασφαλιστικού και η πολιτική που ακολούθησε η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ όχι μόνο δεν κατάργησε τους αντιστασιατικούς νόμους –όπως είχε υποσχεθεί προεκλογικά σε όλες τις εκλογές από το 1993 ως το 2000–, αλλά επέμεινε στην ίδια πολιτική της Ν.Δ. υποστηριζόμενη από τις μελέτες της Ε.Ε., του ΟΟΣΑ και άλλων διεθνών οργανισμών που επεσήμαναν πειστικά ότι υπάρχει δημογραφικό πρόβλημα - βόμβα στα θεμέλια του συστήματος, ότι πρέπει να αυξηθούν τα όρια ηλικίας και οι ασφαλιστικές εισφορές των ήδη εργαζομένων και των νεοπροσλαμβανομένων και, τέλος, ότι πρέπει να μειωθούν οι συντάξεις. Πέραν τούτων, επιχειρήθηκε με τις προτάσεις του υπουργού Εργασίας, τον Απρίλιο του 2001, συγχώνευση ταμείων, ένταξη των εργαζομένων στις τράπεζες στο ΙΚΑ, καθιέρωση συστήματος τριών πυλώνων και εισαγωγή ιδιωτικών ασφαλιστικών εταιρειών στο δημόσιο συνταξιοδοτικό σύστημα. Αυτή ήταν η αφορμή για την «εξέγερση» όλων των εργαζομένων, ανεξάρτητα από κομματικές και παραταξιακές εντάξεις και προτιμήσεις. Οι συγκεντρώσεις και πορείες που οργανώθηκαν από τη ΓΣΕΕ και τις Ομοσπονδίες ξεπέρασαν σε όγκο και παλμό όχι μόνο τις καλύτερες προσδοκίες αλλά και τις αντίστοιχες της «ριζοσπαστικής» δεκαετίας του '70. Η ΟΤΟΕ έδειξε ότι υπό ορισμένους όρους ενδεχομένως και να μπορεί να ανταποκριθεί στις νέες συνθήκες.

ράς μετοχών με μειωμένες τιμές (ESOP - Employee Stock Option Plan) δεν έχει συζητηθεί στην Ελλάδα όσον αφορά τις συνέπειές του για τα συνδικάτα, πέρα από κάποιες αναφορές σε ανακοινώσεις ορισμένων συνδικαλιστικών παρατάξεων. Για μια πρώτη ενημέρωση πάνω στο θέμα από τη μεγάλη ήδη εμπειρία των ΗΠΑ, όπου πάνω από το 47% των νοικοκυριών κατέχουν μετοχές μέσω των ESOP και των συνταξιοδοτικών λογαριασμών μετοχών 401(k), βλ. Gianaris N.V. (1996), *Modern Capitalism: Privatization, Employee Ownership, and Industrial Democracy*, Westport CT & London, Praeger και ιδιαίτερα από το κεφάλαιο 7, «Labor - Management Relations and Industrial Democracy», σσ. 107-58.

Τράπεζα Πίστewας

Η δεκαετία 1990-2000 είναι η δεκαετία των ανατροπών για το Σύλλογο Προσωπικού της Τράπεζας Πίστewας: μόνο που η ανατροπή αυτή θα είναι προς την κατεύθυνση της ενσωμάτωσης του συνδικάτου όχι γενικότερα στις δομές και τη λογική του ευρύτερου πολιτικο-οικονομικού συστήματος αλλά στη δομή της συγκεκριμένης επιχείρησης. Το πνεύμα και η λογική του επιχειρηματικού ανταγωνισμού καθορίζει πια τη στρατηγική και τακτική του συγκεκριμένου σωματείου με αποτέλεσμα την εσωστρέφεια, την επιδίωξη της συνεργασίας αποκλειστικά με τη διοίκηση της Τράπεζας ώστε να αποκομίσει οφέλη μόνο από την αυτόκεντρη ανάπτυξή της και το επιχειρηματικό της κέρδος και, τέλος, τη δύσκολη συνύπαρξη με τις άλλες δυνάμεις στα πλαίσια της ΟΤΟΕ. Μια τέτοια ανατροπή δεν ήταν κεραυνός εν αιθρία, αλλά υπήρξε το αποτέλεσμα μιας από τις μεγαλύτερες σε ένταση σύγκρουσης πολιτικών και συνδικαλιστικών δυνάμεων στην ιστορία του μεταπολιτευτικού συνδικαλισμού.

Η αρχή γίνεται το χειμώνα του 1989-1990, όταν ηττήθηκε η μεγάλη απεργία των 8 εβδομάδων, επί οικουμενικής κυβέρνησης, με μια σειρά οικονομικών και θεσμικών αιτημάτων που αφορούσαν ουσιαστικά ολόκληρο τον τραπεζικό κλάδο (προσλήψεις με δημόσιο διαγωνισμό, βελτίωση αντικειμενικότητας αξιολόγησης υπαλλήλων, εκπαίδευση εργαζομένων, χορήγηση μισθού στους εργαζομένους για τη συμβολή τους στην αύξηση των κερδών της τράπεζας κ.λπ.)¹²⁹. Όμως, παρά την ηρωική στάση των χιλιάδων απεργών που επί δύο μήνες αντιμετώπισαν την εργοδοσία, τη δικαστική και αστυνομική καταστολή και τις συκοφαντίες πολλών έντυπων ΜΜΕ, η απεργία δεν άγγιξε τις χορδές που έπρεπε και έμεινε απομονωμένη. Αν και η απεργία είχε τη συμπαράσταση κοινωνικών φορέων εκτός τραπεζικού χώρου (π.χ. ΕΦΕΕ, ΕΚΑ), δεν στάθηκε δυνατή η κινητοποίηση της ΟΤΟΕ και των επιμέρους συλλόγων, με την εξαίρεση στάσεων εργασίας στην Εμπορική και στην Ιονική Τράπεζα. Η κομματική λογική υπερίσχυσε για άλλη μια φορά της λογικής της συναδελφικής αλληλεγγύης. Η οικουμενική κυβέρνηση εγκαθιδρύθηκε στα συνδικάτα και μόνο ο αυτόνομος συνδικαλισμός απέμενε ως αντιπολίτευση. Έτσι απεικονίζεται σε όλο του το μεγαλείο το πρόβλημα της κομματικοποίησης, «όταν μεταξύ δύο κρίσιμων θεσμών (κόμματα, συνδικάτα) υπάρχει αυτή η ολοκληρωτική σχέση εξάρτησης, η κρίση του ενός επιδεινώνει την κρίση του άλλου, που βέβαια βρίσκεται σε παρατεταμένη κρίση ακριβώς λόγω της έλλειψης αυτονομίας. Κάθε σκέψη, ως εκ τούτου, για το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα ξεκινά από τη θλιβερή αυτή διαπίστωση και κάθε ανάλυση μοιραία παραπέμπει στην πολιτική»¹³⁰.

129. Για πολλά από αυτά τα θέματα είχαν γίνει μηνύσεις από την Επιθεώρηση Εργασίας κατά της Διοίκησης της Τράπεζας (βλ. ανακοίνωση 39/20.12.89 του Συλλόγου, απόσπασμα της οποίας δημοσιεύεται στο «Αναμέτρηση Κλάδου προς την εργοδοσία ο αγώνας των συναδέλφων της Τράπεζας Πίστewας», *Τραπεζικό Βήμα*, φύλλο Δεκ. 1989). Βλ. επίσης το υπόμνημα που είχε υποβάλει το Δ.Σ. του συλλόγου προς τη διοίκηση της τράπεζας: «Στις νέες συνθήκες οι εργαζόμενοι μετεξελιούνται σε ουσιαστικό παράγοντα του ανταγωνισμού», *Τραπεζικό Βήμα*, φύλλο Σεπ. 1989.

130. Βλ. Μητρόπουλος Αλ., «Ο ρόλος των συνδικάτων», *Τραπεζικό Βήμα*, φύλλο Ιαν. 1990. Το

Παρ' όλη την ήττα, η ΔΑΣ στις εκλογές για την ανάδειξη εκπροσώπων που έγιναν ένα μήνα μετά τη λήξη της απεργίας πήρε περίπου 80% των ψήφων και ο Α. Πουλαρίκας συγκέντρωσε το 55% των σταυρών. Από τη ΔΑΣ εκλέχτηκαν 5 εκπρόσωποι και από την ΕΣΑΚ 1. Οι εκπρόσωποι των ΔΑΚΕ και ΠΑΣΚΕ δεν ξεπέρασαν το 20%. Στην απολογιστική γενική συνέλευση του Συλλόγου ο απολογισμός του ΔΣ συγκέντρωσε το 71% των ψηφισάντων δείχνοντας ότι ο ανεξάρτητος συνδικαλισμός αντέχει ακόμη κι επιβραβεύεται. Το καλοκαίρι της ίδιας χρονιάς παραπαύει από πρόεδρος ο Α. Πουλαρίκας για λόγους ανανέωσης του συλλογικού οργάνου με νέα αλλά δοκιμασμένα στελέχη.

Το 1991 αρχίζει να διαφαίνεται η άνοδος της ΔΑΚΕ και η μείωση της δύναμης του παραδοσιακού ανεξάρτητου συνδικαλισμού που, παρά τις επιτυχίες του, δεν απέφυγε τα λάθη στρατηγικής και τακτικής. Το αποτέλεσμα ήταν η εκμετάλλευση των λαθών και των αδυναμιών από την εργοδοσία και την κομματική παράταξη της ΔΑΚΕ, οι οποίες από κοινού και χωριστά επιτέθηκαν για να καταβάλουν τον «εχθρό» που, στην συγκεκριμένη περίπτωση, ήταν ο ανεξάρτητος συνδικαλισμός. Στις εκλογές αυτής της χρονιάς η ΔΑΣ πήρε 46,14% και 4 έδρες, ενώ η ΔΑΚΕ έφτασε το 37,10% και πήρε 4 έδρες· η ΠΑΣΚΕ πήρε 10,92% και 1 έδρα από την Γ' κατανομή, ενώ η ΕΣΚ (ΚΚΕ) με 5,82% δεν έλαβε έδρα. Ο τρόπος με τον οποίο πολιτεύθηκε η ΔΑΚΕ και η παρεμβατική πρακτική της διοίκησης της Τράπεζας σε πολλούς θύμισαν το μετεμφυλιακό καθεστώς: απειλές για μεταθέσεις συνδικαλιστών που διαφωνούσαν με τη διοίκηση και τη ΔΑΚΕ, κατασυκοφάντηση των αντιπάλων ως αναρχικών και «θαμώνων των Εξαρχείων»¹³¹ κ.λπ. Στρώνεται, επομένως, το έδαφος για την τελική επίθεση που θα πατήσει σε νέα λάθη των αντιπάλων¹³². Η σύγκρουση συνεχίστηκε κατά τη διαδικασία συγκρότησης του νέου ΔΣ σε σώμα και την προσπάθεια εκλογής προεδρείου του ΔΣ. Τόσο η πλειοψηφούσα ΔΑΣ όσο και η ΔΑΚΕ επεδίωξαν τη θέση του προέδρου. Η ψηφοφορία διεξήχθη αρκετές φορές και ισάριθμες φορές το αποτέλεσμα ήταν 4-4. Η ΠΑΣΚΕ έδινε λευκή ψήφο. Καθώς το αδιέξοδο συνεχιζόταν και μπροστά στον κίνδυνο δικαστικής παρέμβασης συγκροτήθηκε προεδρείο μειοψηφίας από την ΔΑΣ με πρόεδρο τον πλειοψηφίσαντα σύμβουλο Δ. Φωτόπουλο. Έτσι, ο Σύλλογος θα λειτουργούσε, έστω και με προβλήματα, σε μια περίοδο γενικευμένης αστάθειας λόγω της κυβερνητικής πολιτικής και της εργοδοτικής απειλήσεως, κατά την οποία χρειαζόταν συνεργασία συλλόγου και ΟΤΟΕ¹³³. Μία από τις πρώτες ενέργειες του νέου προεδρείου ήταν η συμβολή στην αγορά μεγάλου πακέτου μετοχών για το Ταμείο

άρθρο κλείνει με το δίλημμα που θα βρίσκεται όλο και πιο πολύ στο προσκήνιο για το ελληνικό συνδικάτο και την άνιση σχέση του με το ελληνικό κόμμα: «πρέπει εν τέλει να διαλέξει: ή ανταγωνιστής και αντίπαλος του κόμματος ή μοιραίος και ανήμπορος θεατής του αναπόφευκτου τέλους του».

131. Προεκλογική τυπωμένη αφίσα σε σπλ «εφημερίδας τοίχου» της ΔΑΚΕ Πίστewας.

132. Για μια πρώτη εκτίμηση των αποτελεσμάτων των εκλογών αυτών βλ. «Σταθερά υπέρ του ακομμάτιστου συνδικαλισμού ψήφισαν οι συνάδελφοι της Τραπε. Πίστewας», *Τραπεζικό Βήμα*, φύλλο 199, Μάρτιος 1991.

133. Βλ. «Στην αθλιότητα των ψηφοφοριών ο Σύλλογος της Τράπεζας Πίστewας», *Τραπεζικό Βήμα*, φύλλο 200, Απρίλιος 1991.

Αλληλοβοηθείας και η διεκδίκηση υλικής αναγνώρισης της θετικής συμβολής του προσωπικού στην υλοποίηση της αύξησης κεφαλαίου της τράπεζας. Την επόμενη χρονιά η διοίκηση της τράπεζας αγνοούσε το Σύλλογο που αναγκάστηκε να διεκδικήσει διά της δικαστικής οδού την ικανοποίηση αιτημάτων του (ασφαλιστικό) και της διατηρείας (μισθολογικό). Οι αυξήσεις που προβλέπονταν από τις κλαδικές συμβάσεις είχαν αναδρομικό χαρακτήρα και καταβλήθηκαν μαζί με το δώρο Χριστουγέννων δείχνοντας ότι παρά την υπονόμευση οι νίκες είναι εφικτές. Η σύγκρουση μεταξύ της ΔΑΣ και της ΔΑΚΕ συνεχίστηκε. Ο πόλεμος φθοράς που ξεκίνησε η δεύτερη κατά της πρώτης έφτασε σε μια κρίσιμη φάση όταν η ΔΑΚΕ ώθησε τα μέλη και τους ψηφοφόρους της να σταματήσουν να πληρώνουν τη μηνιαία συνδικαλιστική συνδρομή τους και να μη λάβουν μέρος στην πανελλαδική ψηφοφορία για την τροποποίηση του καταστατικού και τον απολογισμό του Συλλόγου.

Το 1993 η ΠΑΣΚΕ στηρίζει τελικά τη ΔΑΚΕ και γίνεται κοινό προεδρείο. Η ΕΝΟΤΗΤΑ περνά στην αντιπολίτευση. Κατά το 1994, σύμφωνα με ανακοίνωση της τελευταίας, το προεδρείο δεν διεκδίκησε κανένα αίτημα από τη διοίκηση της τράπεζας¹³⁴. Η κατάσταση αυτή θα διαωνίζεται για αρκετό χρονικό διάστημα, ώσπου μετά από τελική έφοδο καταλαμβάνεται από τη ΔΑΚΕ το οχυρό, δηλαδή η αυτοδυναμία¹³⁵. Η ενσωμάτωση πλέον του Συλλόγου με όρους κοινωνικής ειρήνης, και όχι με όρους κινήματος, είναι γεγονός¹³⁶. Στα τέλη του 2001, με την απόπειρα συγχώνευσης των τραπεζών ΕΤΕ και Alpha Bank (αφού είχε προηγηθεί η εξαγορά της Ιονικής και η απορρόφηση του μεγαλύτερου μέρους του Συλλόγου της), φάνηκε το αδιέξοδο του εργοδοτικού συνδικαλισμού, όταν αντί να βρίσκονται οι σύλλογοι στην πρώτη γραμμή για την οργάνωση και προώθηση των εργασιακών δικαιωμάτων, οριοθετήθηκαν και στεγανοποιήθηκαν πίσω από τη γραμμή που χάραζαν οι διοικήσεις των τραπεζών τους.

Σύλλογος Ιονικής

Στο σύλλογο της Ιονικής Τράπεζας η κατάσταση στη δεκαετία του '90 αλλάζει. Όσον αφορά τα συλλογικά προβλήματα των εργαζομένων, πέραν του Ασφαλιστικού –πρόβλη-

134. Βλ. «Λιτότητα στη νιοστή δύναμη στην Τράπεζα Πίστωσης», *Τραπεζικό Βήμα*, φύλλο Δεκ. 1994.

135. Αντιγράφουμε από την εφημερίδα του Συλλόγου *Συνάδελφος* (1995).

136. «Το Προεδρείο του Συλλόγου παραμένει σταθερά προσηλωμένο στην Πολιτική του Διαλόγου και την επίλυση μέσω αυτού όλων των θεμάτων που ανακύπτουν. Είμαστε αποφασισμένοι να περιφρουρήσουμε την πολιτική αυτή που τόσα μας απέδωσε και να καταστήσουμε ανίσχυρους όσους επιχειρούν με διάφορα προσχήματα να σταθούν εμπόδιο στην κοινή πορεία Εργαζομένων και Τράπεζας, ιδιαίτερα μάλιστα αυτούς τους τόσο δύσκολους καιρούς. Όλοι μαζί συσπειρωμένοι στο Σύλλογό μας αγωνιζόμαστε για το μέλλον μας ως εργαζομένων μέσα σε μια επιχείρηση που με το δυναμισμό της και την πρόοδό της εγγυάται την ίδια μας την εργασία». Βλ. «Σημαντικές συναντήσεις του Προεδρείου του Συλλόγου με τον Πρόεδρο του Δ.Σ. της Τράπεζας κ. Κωστόπουλο», *Ο Συνάδελφος*, φύλλο έτους 1999 (www.sylogosalphabank.gr).

μα το οποίο επιδεινώνεται με την διεύρυνση του αριθμού των μελών του επικουρικού ταμείου που σιγά - σιγά εξελίσσεται στο μεγαλύτερο του κλάδου καθώς έχουν ήδη ενταχθεί οι εργαζόμενοι στις Τράπεζες Εργασίας, Αττικής κ.λπ. - αρχίζει ήδη από τις αρχές της δεκαετίας να διαφαίνεται στον ορίζοντα η πολιτική της ιδιωτικοποίησης της τράπεζας. Η πρώτη αντίδραση των εργαζομένων μέσα από γενικές συνελεύσεις και άλλες διαδικασίες είναι σαφέστατα αρνητική. Σ' αυτό συμφωνούν όλες οι συνδικαλιστικές παρατάξεις είτε αυτές είναι κομματικές είτε ανεξάρτητες. Όμως, δεν συμβαίνει το ίδιο όταν πρόκειται για το θέμα της αξιολογικής λειτουργίας της υπό δημόσιο έλεγχο Ιονικής Τράπεζας. Αν και το θέμα είναι πολυδιάστατο και απασχολεί το σύνολο των υπό δημόσιο έλεγχο τραπεζών και των δημόσιων επιχειρήσεων και οργανισμών στην Ελλάδα, στην Ιονική αποτέλεσε το κεντρικό θέμα επί μια ολόκληρη εικοσαετία λόγω της έντασης του φαινομένου των πελατειακών σχέσεων μεταξύ κράτους, κόμματος και συνδικάτου¹³⁷. Η κριτική ιδιαίτερα προς την κατεύθυνση της ΠΑΣΚΕ και των κυβερνήσεων του ΠΑΣΟΚ για την πλήρη κομματικοποίηση της τράπεζας και του συνδικάτου δεν διατυπώθηκε μόνο από τις αντίπαλες παρατάξεις αλλά και εκ των ένδον, και μάλιστα με ιδιαίτερα οξύ τόνο¹³⁸. Επρόκειτο για μια ιδιόμορφη συνδιαχείριση - συνδιοίκηση της τράπεζας από το συνδικαλιστικό τμήμα του ΠΑΣΟΚ στο χώρο που προκάλεσε τις διαμαρτυρίες όχι μόνο των συνδικαλιστικών παρατάξεων αλλά και πολύ μεγάλου αριθμού εργαζομένων, ανεξάρτητα από την παράταξη την οποία ψήφισαν. Είναι χαρακτηριστικό ότι πολλές περιπτώσεις καθυστερήσεων σε προαγωγές και τοποθετήσεις στελεχών και υπαλλήλων της τράπεζας που θεωρήθηκαν αποτέλεσμα κομματικών και κυβερνητικών παρεμβάσεων οι οποίες ευνοούσαν εργαζομένους χωρίς τα τυπικά και ουσιαστικά προσόντα για κάθε συγκεκριμένη περίπτωση, κρίθηκαν στα δικαστήρια. Η κατάσταση αυτή διαιωνίστηκε έχοντας ως αποτέλεσμα την ευκολότερη προς το τέλος της περιόδου αποδοχή της πολιτικής αποκρατικοποίησης της τράπεζας, παρόλο που η συντριπτική πλειοψηφία των εργαζομένων στήριξε τη μεγάλη απεργία εναντίον της πώλησης της τράπεζας το 1998¹³⁹.

Η μεγάλη απεργία του 1998 εξαγγέλθηκε όταν η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ αποφάσισε τη λήψη μέτρων για την υποτίμηση της δραχμής και την έναρξη προγράμματος ιδιωτικοποίησης δημόσιων επιχειρήσεων, αρχής γενομένης από την Ιονική Τράπεζα. Η απεργία στην Ιονική πήρε πολύ σύντομα το χαρακτήρα της απεργίας διαρκείας και κηρύχθηκε παράνομη και καταχρηστική από τα δικαστήρια, ιδιαίτερα από τη στιγμή που εγκαινιάστηκαν νέες μορφές αγώνα όπως η κατάληψη του μηχανογραφικού κέντρου της τράπεζας

137. Στη συνέντευξη του στον γράφοντα ο Γ. Παυλόπουλος επισημαίνει ότι το ανθρώπινο δυναμικό της τράπεζας μετά το 1982 σχετίζεται κατά 70% με το ΠΑΣΟΚ και το 30% προσλήφθηκε με το νόμο Κουτσόγιωργα «περί μορίων».

138. Ο αναγνώστης δεν έχει παρά να ανατρέξει στον ημερήσιο και στον κλαδικό Τύπο (*Τραπεζικό Βήμα* και *Τραπεζικός Αγών*) για ολόκληρη την εξεταζόμενη περίοδο για να διαπιστώσει το μέγεθος του προβλήματος.

139. Αυτή είναι κοινή διαπίστωση όσων συνδικαλιστών της Αριστεράς και του αυτόνομου χώρου έδωσαν συνέντευξη στον γράφοντα σχετικά με το θέμα της Ιονικής (Σ. Σιώκος, Δ. Καρέλλας και Γ. Παυλόπουλος).

στον Πειραιά. Επί 55 ημέρες οι απεργοί συγκρούονταν με την κυβέρνηση και τις δυνάμεις καταστολής σε πορείες και διαδηλώσεις, στην συγκέντρωση μέσα στο ξενοδοχείο Κάραβελ, όπου διακόπηκε η γενική συνέλευση των μετόχων της τράπεζας που θα αποφάιζε την πώληση. Η ΟΤΟΕ προκήρυξε με τη σειρά της απεργίες σε όλες τις τράπεζες με θέμα την ακύρωση της κυβερνητικής πολιτικής. Όταν και η απεργία της ΟΤΟΕ κηρύχθηκε παράνομη, ζητήθηκε από τη ΓΣΕΕ να λάβει απόφαση για απεργία καλύπτοντας τον αγώνα του Συλλόγου της Ιονικής¹⁴⁰. Τελικά η ΓΣΕΕ αποφάισε την κάλυψη της απεργίας και σύρθηκε στα δικαστήρια¹⁴¹. Στη διάρκεια της απεργίας, η κυβέρνηση έπαιξε το χαρτί της κομματικής πειθαρχίας αναγκάζοντας τη ΔΗΣΚ της Ιονικής να δηλώσει ότι αποχωρεί από την ΠΑΣΚΕ Τραπεζών και ότι σε επίπεδο ΟΤΟΕ θα εκφράζεται από την ΔΗΣΚ Τραπεζών¹⁴². Στον απεργιακό αγώνα σημαντική ήταν η συμβολή του αυτόνομου χώρου μέσα από την «Πρωτοβουλία Εργαζομένων» που ανέλαβε δυσανάλογα σε σχέση με τη δύναμή του βάρη στην οργάνωση των γενικών συνελεύσεων και των κλιμακίων ενημέρωσης και περιφρούρησης συμβάλλοντας αντικειμενικά στον αναπροσανατολισμό ενός μεγάλου μέρους των συνδικαλιστικών δυνάμεων της ΔΗΣΚ προς μαζικές και δυναμικές μορφές αγώνα και στην αποδόμηση ενός συνδικαλιστικού λόγου και νοοτροπίας κλειστού και αρχηγικού στιλ που διέκρινε ως τότε την ηγεσία του συλλόγου. Οι αρχές της άμεσης δημοκρατίας και της αυτονομίας βρήκαν εύφορο έδαφος για να ανθίσουν, έστω για μικρό χρονικό διάστημα¹⁴³.

Η απεργία ηττήθηκε –για μια σειρά από λόγους που δεν μπορούν να αναφερθούν στο παρόν κείμενο– και η τράπεζα αγοράστηκε μετά από δύο άγονους διαγωνισμούς από την Alpha Bank. Ο σύλλογος άρχισε να φθίνει καθώς οι περισσότεροι εργαζόμενοι ή γράφηκαν στον σύλλογο της Alpha Bank ή συνταξιοδοτήθηκαν με τις μεθόδους της εθελουσίας εξόδου. Στον παλιό σύλλογο απέμεινε μια μικρή ομάδα της ΠΑΣΚΕ που δημιουργήθηκε ξανά από το ΠΑΣΟΚ με πολλούς τρόπους οι οποίοι θεωρήθηκαν εκβιαστικοί από την πλευρά της ΔΗΣΚ και των άλλων παρατάξεων. Έτσι έληξε άδοξα μια μεγάλη απεργία και μια ολόκληρη συνδικαλιστική ιστορία.

140. Βλ. *Τραπεζικό Βήμα*, φφ. 283/284 και 295, Μαρτ./Απρ. και Μάιος 1998.

141. Ο Αλ. Πουλαρίκας (τότε γεν. γραμματέας της ΟΤΟΕ) σε δήλωσή του στο *Τραπεζικό Βήμα* επισήμανε ότι «τέτοιες ενέργειες δεν συνέβησαν ούτε τη σκληρή περίοδο της πάλης κατά του Ν.330/76», και εκ μέρους της διοίκησης της ΓΣΕΕ ο Ηλίας Κοντόπουλος (ΠΑΣΚΕ) ότι «έχουν αποφασίσει να τορπιλίσουν κάθε έννοια διαλόγου, ποινικοποιούν συνολικά τη δράση του συνδικαλιστικού κινήματος».

142. Το έκτακτο συνέδριο της ΔΗΣΚ Ιονικής (5/5/1998) αποφάισε την αποχώρηση από την ΠΑΣΚΕ «ως ένα μήνυμα προς την κυβέρνηση αλλά και προς το συνδικαλιστικό κίνημα για αναπροσαρμογή της τακτικής του και άρθρωση ενός αποφασιστικού - αγωνιστικού λόγου».

143. Τόσο ο Δ. Καρέλλας όσο και ο Γ. Παυλόπουλος τόνισαν ότι από πλευράς τακτικής επιλέχθηκε η κριτική συμπίεση με το σύλλογο ήδη πριν ξεκινήσει η απεργία και όχι οι κάθετες αντιπαραθέσεις και η ξεχωριστή δουλειά όπως πρότειναν μερικοί από το χώρο. Ο Δ. Καρέλλας τόνισε για άλλη μια φορά τη διπλή φύση των συνδικάτων και των σοσιαλδημοκρατών συνδικαλιστών που έχει επισημανθεί ήδη από την εποχή της Β' Σοσιαλιστικής Διεθνούς.

Η κομματικοποίηση, οι πελατειακές σχέσεις, η γραφειοκρατία και μια σειρά άλλοι λόγοι οδήγησαν σε αδιέξοδο μια τράπεζα με ιστορία 150 χρόνων και στη δημιουργία τεράστιων αδιεξόδων στο συνδικαλιστικό κίνημα.

ΟΤΕ

Στη δεκαετία του '90 ο ΟΤΕ γνωρίζει τη μεγαλύτερη αναστάτωση της ιστορίας του. Παρά το ότι είναι μια κερδοφόρα –και όχι προβληματική ή ζημιογόνα– δημόσια επιχείρηση, εντάσσεται στο γενικότερο εκσυγχρονιστικό πρόγραμμα και υφίσταται μεγάλες αλλαγές τόσο λόγω εξωτερικών ανταγωνιστικών πιέσεων με την ίδρυση των εταιρειών κινητής τηλεφωνίας το 1993 και των εταιρειών σταθερής τηλεφωνίας το 2001, όσο και λόγω της διαδικασίας μετοχοποίησής του. Ως το 1993, που εξαγγέλθηκε και επιχειρήθηκε από την κυβέρνηση της Ν.Δ. η ιδιωτικοποίηση του ΟΤΕ με την απόδοση του 35% των μετοχών στους ιδιώτες και του 14% σε στρατηγικό επενδυτή που θα αναλάμβανε το μάνατζμεντ της επιχείρησης, λειτουργούσαν οι θεσμοί που είχαν καθιερωθεί με τον Ν. 1365/83, δηλαδή η ΑΣΚΕ, τα Εργασιακά Συμβούλια και το Διοικητικό Συμβούλιο με τη συμμετοχή των εκπροσώπων των εργαζομένων.

Οι δυνάμεις της ΠΑΣΚΕ, όπως και στους άλλους εργασιακούς χώρους, επανενώνονται σε κοινά ψηφοδέλτια, η δε ΔΑΚΕ εξήλθε ενωμένη από την κρίση που πέρασε κατά τη διάρκεια της προσπάθειας ιδιωτικοποίησης του ΟΤΕ. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι συνδικαλιστές της ΔΑΚΕ έδωσαν μεγάλη μάχη τόσο στο εσωτερικό της Ν.Δ. όσο και στο επίπεδο της κοινής γνώμης για την αποτροπή της ιδιωτικοποίησης. Στελέχη της ΔΑΚΕ του ΟΤΕ βρέθηκαν στο επίκεντρο της δημοσιότητας καθώς ήταν η πρώτη φορά που δημόσια μια συνδικαλιστική παράταξη, η οποία χρωστούσε την ύπαρξή της σε κομματικό φορέα εξουσίας, αποστασιοποιήθηκε στην πλειοψηφία της από την πολιτική γραμμή αυτού του φορέα¹⁴⁴. Από την πλευρά τους οι συνδικαλιστές της Αριστεράς και του αυτόνομου χώρου έβαλαν τη σφραγίδα τους στη σύγκρουση για την αποτροπή της ιδιωτικοποίησης με την πρόταξη νέων μορφών πάλης που έφταναν ως τις καταλήψεις χώρων του ΟΤΕ (γραφεία διοίκησης κ.λπ.). Παράλληλα, ένα δίκτυο συνδικαλιστών γύρω από την παράταξη που επρόκειτο στο Συνασπισμό (Αυτόνομη Παρέμβαση) και οι οποίοι είχαν διατελέσει εκπρόσωποι των εργαζομένων στα όργανα της «κοινωνικοποίησης» ανέλαβαν το καθήκον να «σπάσουν το απόρρητο» και με τη γνώση που διέθεταν για την κατάσταση και τις προοπτικές του ΟΤΕ ενημέρωσαν τόσο την κοινή γνώμη μέσω των ΜΜΕ όσο και τα επιτελεία των κομμάτων για τη δημόσια τηλεφωνία, το ρόλο και τις προοπτικές σε μια μεταβαλλόμενη οικονομική πραγματικότητα που εμφανιζόταν να έρχεται με γρήγορα βήματα (απελευθέρωση κινητής και σταθερής τηλεφωνίας, νέες μορφές τηλεπικοινωνιών, πληροφορική κ.λπ.)¹⁴⁵.

144. Όπως αναφέρει ο Δ. Στρατούλης, τα τότε στελέχη της ΔΑΚΕ έχουν σήμερα αναδειχθεί σε κεντρικά συνδικαλιστικά και πολιτικά στελέχη της Ν.Δ. (π.χ. Γιάννης Μανώλης, γενικός γραμματέας της ΓΣΕΕ).

145. Συνέντευξη Δ. Στρατούλη.

Η μαζική και μακρόχρονη κινητοποίηση απέτρεψε την ιδιωτικοποίηση και συνέβαλε στην τελική πτώση της Ν.Δ. και στο τέλος του πρώτου νεοφιλελεύθερου πειράματος με πρωταγωνιστές τον τότε υπουργό Εθνικής Οικονομίας κ. Σ. Μάνο και τον υπουργό Βιομηχανίας κ. Α. Ανδριανόπουλο.

Η νέα πολιτική του ΠΑΣΟΚ μετά την επάνοδο του στην κυβέρνηση προβλέπει τη σταδιακή μετοχοποίηση της επιχείρησης και την ταυτόχρονη πώληση μικρού αριθμού μετοχών στους εργαζομένους. Παράλληλα, καταργούνται η ΑΣΚΕ και τα λοιπά συνδικατικά όργανα, ενώ διατηρείται υποτυπώδης συμμετοχή στο διοικητικό συμβούλιο και τα εργασιακά συμβούλια μετατρέπονται σε απλά συμβούλια υγιεινής και ασφάλειας. Με τον περιορισμό της συμμετοχής περιορίζονται και οι δυνατότητες της συνδικαλιστικής Αριστεράς και των όποιων ρευμάτων αναφέρονται στον αυτόνομο συνδικαλισμό. Σιγά - σιγά υλοποιείται μια νέα πολιτική ενσωμάτωσης του συνδικαλιστικού κινήματος μέσω της ανάθεσης ανώτατων διευθυντικών καθηκόντων σε κεντρικά στελέχη των συνδικάτων του ΟΤΕ, με ιδιαίτερη βεβαίως προτίμηση στα υψηλόβαθμα στελέχη της ΠΑΣΚΕ, που αποτελεί την απόλυτη πλειοψηφία στους περισσότερους συλλόγους. Ταυτόχρονα, όμως, τα στελέχη αυτά διατηρούν και τη συνδικαλιστική ιδιότητα με αποτέλεσμα να υπάρχει κρίση εκπροσώπησης των εργαζομένων στο βαθμό που τα ίδια πρόσωπα παίζουν δύο διαφορετικούς ρόλους. Η άνοδος των χρηματιστηριακών δεικτών προς τα τέλη της δεκαετίας του '90 συνέβαλε στο να υπερισχύσει ο λόγος περί ανταγωνιστικότητας σε βάρος του λόγου των διεκδικητικών αγώνων.

ΔΕΗ

Όπως τονίσαμε πιο πάνω, η κοινωνικοποίηση της ΔΕΗ δεν έγινε αποδεκτή με τη φιλοσοφία που διαπερνούσε την εφαρμογή της, με αποτέλεσμα να μαραζώσουν τα συμμετοχικά όργανα και να αδρανοποιηθούν και να καταργηθούν πλήρως κατά τη δεκαετία του '90 και με την απελευθέρωση της ηλεκτρικής ενέργειας στα τέλη της ίδιας δεκαετίας και την ένταση του ανταγωνισμού διεθνώς και εγχωρίως.

Από την άλλη, στις αρχές της δεκαετίας του '90 αναπτύχθηκαν συνδικαλιστικοί αγώνες στη ΔΕΗ που δεν περιορίστηκαν στη συντεχνιακή λογική. Η κυβέρνηση της Ν.Δ. κατά την περίοδο 1990-1993 εκχώρησε το δικαίωμα κατασκευής εργοστασίων σε ιδιώτες, με τα συστήματα BOOT και BOO (Κυρατοάκης, μονάδα Λαυρίου). Η στρατηγική που ακολούθησε το συνδικάτο ήταν ο περιορισμός της διαθέσιμης ενέργειας (μειωμένη παραγωγή) ώστε να αναγκάζονται οι διοικήσεις της ΔΕΗ να κάνουν εκτεταμένες διακοπές παροχής ρεύματος σε μεγάλες περιοχές της Αθήνας και του Πειραιά. Η τακτική ήταν οι κλιμακούμενες 48ωρες κυλιόμενες απεργίες που συνήθως δεν υπερέβαιναν το 12ήμερο λαμβάνοντας υπόψη τη φύση του παραγόμενου προϊόντος που είναι η ενέργεια και που έχει πιο άμεσες επιπτώσεις στα λαϊκά εργατικά στρώματα και νοικοκυριά¹⁴⁶. Η πλειοψηφία της διοίκησης της ΓΕΝΟΠ-ΔΕΗ συχνά ανήκει στην ΠΑΣΚΕ, που σημαίνει ότι παίρνει συχνά τη

146. Συνέντευξη Α. Βερναδάκη.

θέση της στήριξης της κυβερνητικής πολιτικής εκτός εξαιρέσεων όπως αυτή του Ασφαλιστικού όπου συντάχθηκε με τις μαζικές εργατικές κινητοποιήσεις που οργάνωσε η ΓΣΕΕ τον Απρίλιο του 2001.

Εργοστασιακός συνδικαλισμός

Στις αρχές της δεκαετίας του '90 η κατάσταση είναι ιδιαίτερα κρίσιμη για το μέλλον μιας σειράς «προβληματικών» βιομηχανικών επιχειρήσεων. Η αρχή της συζήτησης σχετικά με την τύχη τους έχει ξεκινήσει ήδη από την κυβέρνηση ΠΑΣΟΚ στη δεκαετία του '80 και μια πρώτη απόπειρα εφαρμογής μιας πολιτικής «εξυγίανσης» τους γίνεται με τη συγκρότηση του Οργανισμού Ανασυγκρότησης Επιχειρήσεων. Κατά τη θητεία της οικουμενικής κυβέρνησης τίθεται σε εφαρμογή το λεγόμενο «σχέδιο Γιάνναρου»¹⁴⁷, που προέβλεπε κλείσιμο όσων επιχειρήσεων θα κρίνονταν «μη βιώσιμες», «εξυγίανση» μέσω μαζικών απολύσεων των επιχειρήσεων που θα κρίνονταν απαραίτητες ως «στρατηγικής σημασίας για την εθνική οικονομία» υπό κρατικό έλεγχο και, τέλος, ιδιωτικοποίηση των υπολοίπων. Στη δεύτερη περίπτωση εντάσσονταν οι δύο επιχειρήσεις που θα απασχολήσουν την επικαιρότητα των αρχών της δεκαετίας του '90: η «Πειραιϊκή-Πατραϊκή» και το μεταλλευτικό συγκρότημα πρώην Σκαλιστήρι στο Μαντούδι της Βόρειας Εύβοιας.

Η κινητοποίηση των εργατών και των υπαλλήλων αυτών των επιχειρήσεων έδωσε νέα χαρακτηριστικά στο συνδικαλιστικό κίνημα και ανακάλυψε εκ νέου μεθόδους αγώνα που είχαν εγκαταλειφθεί από το συνδικαλιστικό κίνημα κατά τη δεκαετία του '80. Τα αρνητικά χαρακτηριστικά, βεβαίως, δεν εξαλείφθηκαν και βάρυναν στην εξέλιξη των κινητοποιήσεων με αποτέλεσμα την ήττα τους και την καθήλωση του συνδικαλιστικού κινήματος των εργοστασίων μέχρι σήμερα.

Όσον αφορά τους στόχους, οι κινητοποιήσεις είχαν σαφώς αμυντικό χαρακτήρα: αποτροπή των μαζικών απολύσεων. Όμως, ο αμυντικός χαρακτήρας ξεπερνούσε το στόχο της ανάκλησης των αποφάσεων για απολύσεις, της επαναπρόσληψης ή επανακατάρτισης των ήδη απολυθέντων και της διατήρησης κεκτημένων δικαιωμάτων: ετίθετο ουσιαστικά το ζήτημα της υπόστασης της εργατικής τάξης.

Κυρίαρχο ρόλο στο βιομηχανικό συνδικαλισμό, όπως είδαμε πιο πάνω, παίζει η συνδικαλιστική παράταξη του ΠΑΣΟΚ, δηλαδή η ΠΑΣΚΕ, η οποία είναι σε μια δύσκολη θέση καθόσον από τη μια πρέπει να παίξει επαξίως τον κομματικό της ρόλο και από την άλλη να διατηρήσει την επαφή της με την εκλογική της βάση. Εάν στις τράπεζες και στις ΔΕΚΟ τα πράγματα είναι κάπως απλά, στον ιδιωτικό βιομηχανικό τομέα είναι πιο σύνθετα. Η βάση της ΠΑΣΚΕ –και συνεπώς η πλειοψηφία των εργαζομένων στα εργοστάσια– βρίσκεται αντιμέτωπη με μία κατά μέτωπον επίθεση της εργοδοσίας και του κράτους που

147. Ο Γρ. Γιάνναρος, υπουργός Βιομηχανίας επί οικουμενικής κυβέρνησης (Νοέμβριος 1989 - Μάρτιος 1990), προερχόταν από τον ενιαίο «Συνασπισμό της Αριστεράς και της Προόδου» και είχε θητεύσει στην ελληνική μεταπολιτευτική πολιτική σκηνή ως ηγετικό στέλεχος του ΚΚΕ (Εσωτερικού) και της Ελληνικής Αριστεράς (Ε.ΑΡ.).

της στερεί όχι απλώς κάποια κεκτημένα δικαιώματα αλλά το ίδιο το πρωταρχικό δικαίωμα στη δουλειά. Αν στις αρχές της δεκαετίας του '80 η «φιλική» κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ κατοχύρωσε νομοθετικά τον εργοστασιακό συνδικαλισμό και στο β' μισό της ίδιας δεκαετίας, παρόλο που προσπάθησε να προβεί σε μαζικές απολύσεις στα δύο αυτά συγκροτήματα, υποχρεώθηκε από την άμεση εργατική αντίδραση να υπαναχωρήσει, η κυβέρνηση της Ν.Δ. στις αρχές του '90 έδειχνε αποφασισμένη να κάνει πράξη τις πολιτικές της ιδιωτικοποίησης και των μαζικών απολύσεων, ξεπερνώντας ακόμη και τα όρια που έθετε η απόφαση της οικουμενικής κυβέρνησης. Η ΠΑΣΚΕ, ιδιαίτερα μετά την επανένωσή της με την επιστροφή των διαγραμμένων συνδικαλιστών (ΣΣΕΚ και τάση Αροένη), εθεωρείτο από την πλειοψηφία των εργαζομένων του χώρου ότι μπορούσε να εγγυηθεί τα οικονομικά συμφέροντά τους. Δεν ήταν μόνο αυτό η επιλογή της ρήξης την οποία επέβαλε ουσιαστικά η κυβέρνηση της Ν.Δ. ανακάλεσε στη μνήμη των εργαζομένων τους σκληρούς αγώνες της δεκαετίας του '70, έστω και ως «αντεστραμμένο είδωλο», όπως εύστοχα τονίστηκε¹⁴⁸.

Η σύγκρουση στην Π - Π της Πάτρας ήταν μοναδικό φαινόμενο για τη δεκαετία του '90. Μια ολόκληρη πόλη βρέθηκε στο επίκεντρο μιας μεγάλης κινητοποίησης για να αποτραπεί το κλείσιμο της ιστορικής εταιρείας που έδινε δουλειά όχι μόνο σε 3.000 εργαζομένους αλλά και μέσω προμηθειών, εργολαβιών κ.λπ. σε πολλές χιλιάδες μικροβιοτέχνες, καταστηματαρχες, εμπόρους και υπαλλήλους της περιοχής¹⁴⁹. Η απεργία ξαπλώθηκε αμέσως σε πολλά εργοστάσια της Π-Π στην Αττική και στη Σάμο καθώς και στα κεντρικά γραφεία στην Αθήνα. Όμως, σε αρκετές περιπτώσεις οι απεργίες είχαν ως αποτέλεσμα την απόφαση της κυβέρνησης για την αναβολή των απολύσεων με συνέπεια τον τερματισμό των κινητοποιήσεων και τη μετατροπή της Πάτρας στο μοναδικό απεργιακό κέντρο. Έτσι στις αρχές Σεπτεμβρίου 1990 η γενική συνέλευση των εργαζομένων στο εργοστάσιο της Πάτρας αποφάσισε την κατάληψή του με στόχο την αποτροπή των 900 απολύσε-

148. Βλ. Σταυροπούλου Αθ. (1998), *Οι απεργίες-κατάληψεις, του '90 στα μεταλλεία Μαντουδιού και στην Πειραική-Πατραϊκή*, Αθήνα, Εναλλακτικές Εκδόσεις - Νότιος Άνεμος, σελ. 31.

149. Από τη συνέντευξη του Π. Κόρπα στον γράφοντα: Οι μορφές αγώνα ήταν κατευθειάν κατάληψη ή ήταν μια κλιμάκωση: «Νομίζω στην Πάτρα, κατευθειάν κατάληψη. Γιατί είχανε τεράστιο εργοστάσιο, έναν χώρο. Βέβαια βγαίνανε από το εργοστάσιο, είχαν κάνει επιτροπές αγώνα, μπλοκάρανε το δρόμο στην εθνική οδό, διάφορους δρόμους στην Πάτρα. Διαδηλώσεις μπρος στο Εργατικό Κέντρο, και απασχόλησαν την τοπική κοινωνία, δηλαδή συνδέθηκαν με την τοπική κοινωνία. Δηλαδή, καταφέρνανε να είναι πρόβλημα της Πάτρας. Αποφάσεις του Δημοτικού Συμβουλίου της Πάτρας, ενίσχυση από άτομα που δεν περιμένεις, από επαγγελματιοβιοτέχνες, και για το εργοστάσιο αυτά που δίνανε οι επαγγελματίες αλλά και αυτά που αγοράζανε σαν καταναλωτές για μία Πάτρα των 200 χιλιάδων κατοίκων ήτανε σημαντικό». Η Επιτροπή Αγώνα έγινε για να συνδεθεί με τα υπόλοιπα κατά κάποιο τρόπο κινήματα της πόλης ή το σωματείο δεν μπορούσε να ανταποκριθεί στην κατάσταση; «Όχι. Απολύσαν χίλια άτομα από τις τρεις χιλιάδες. Το '90 στην Π - Π απολύσανε 2.000 άτομα στο σύνολο. Βέβαια, δεν ήμασταν λίγοι, ήμασταν κανένα εξημισιάρι χιλιάδες. Μαζί με ΒΙΕΞ που ήταν θυγατρική της Π - Π. Κατάλαβες; Κι ένα άλλο που ήτανε ότι είχαμε καταφέρει και φτιάξαμε ένα συντονιστικό των σωματείων της Π - Π. Καταλαβαίνεις μαζευόμασταν κάπου 90-100 για να έχουμε μια κοινή στάση. Και τις πιο πολλές φορές το πετυχαίναμε. Εντάξει, εκεί πέφτανε παζάρια. Άλλοι ήταν πιο ριζοσπαστικοί, άλλοι ήταν πιο συναινετικοί, αλλά έπαιξε ένα ρόλο κι αυτό».

ων που προγραμματίστηκαν από την κυβέρνηση. Η αλληλεγγύη των διαφόρων κοινωνικών ομάδων προς τους καταληψίες απεργούς ήταν εκπληκτική: εκατοντάδες εργαζόμενοι και ιδιαίτερα τα μέλη της ΟΤΟΕ και της ΟΜΕ/ΟΣΕ (σιδηροδρομικοί) φτάνουν στο εργοστάσιο και συμμετέχουν σε απεργιακές φρουρές, έμποροι και καταστηματαρχές προσφέρουν δωρεάν ψωμί, κρέας και τρόφιμα στους απεργούς. Οι τελευταίοι ανταπέδωσαν την αλληλεγγύη που τους προσφέρθηκε κατεβαίνοντας με τη σειρά τους στις συγκεντρώσεις και πορείες των απεργών εργαζομένων σε τράπεζες και ΟΣΕ για το Ασφαλιστικό και τις περιφρόνησαν από τις κρατικές δυνάμεις καταστολής. Οι οικονομικές εξορμήσεις πετυχαίνουν και συναυλίες συμπαραστάσης οργανώνονται από διάφορες ομάδες και επιτροπές σε Αθήνα και Πάτρα.

Οι κινητοποιήσεις των απεργών δεν περιορίστηκαν στην κατάληψη του εργοστασίου αλλά έλαβαν και τη μορφή της κατάληψης της εθνικής οδού, της κεντρικής οδικής αρτηρίας, του λιμανιού και του σιδηροδρομικού σταθμού. Οι δημοτικές εκλογές του Οκτωβρίου 1990 ήταν μια ευκαιρία ώστε να δοθεί νέα δημοσιότητα στο θέμα και να πιεστούν οι υποψήφιοι δήμαρχοι και τα κόμματα να αναλάβουν τις ευθύνες τους. Υπάρχει ακόμη ένα σημείο που πρέπει να τονιστεί: η συντριπτική πλειοψηφία των όσων επρόκειτο να απολυθούν καθώς και η ηγεσία του σωματείου επρόσκειντο στις παρατάξεις του ΠΑΣΟΚ και του ενιαίου ΣΥΝ. Οπότε οι δημοτικές εκλογές, και συνεπώς η πολιτικοποίηση των κοινωνικών αντιθέσεων, «λειτούργησαν ταυτόχρονα σαν δικλείδα ασφαλείας απέναντι στη γενικευμένη κοινωνική δυσαρέσκεια, εγκλωβίζοντάς την σε τελευταία ανάλυση στα ασφυκτικά πλαίσια του κομματικού παιχνιδιού»¹⁵⁰. Έτσι μετά τις δημοτικές εκλογές τα πράγματα πήραν μιαν άλλη κατεύθυνση. Αντί για κλιμάκωση και διεύρυνση των κινητοποιήσεων και του κοινωνικού κύκλου της αλληλεγγύης, τόσο οι συνδικαλιστές του ΠΑΣΟΚ όσο και του ΣΥΝ πρότειναν την αλλαγή πλεύσης προς ηπιότερες μορφές πάλης υπό τη μορφή του διαλόγου: «Αυτό που ζητούσαμε από την αρχή ήταν να αρχίσει ένας διάλογος με την κυβέρνηση που θα δικαιολογούσε τις απολύσεις, μέσα από μια μελέτη εκσυγχρονισμού και ανάπτυξης της επιχείρησης». Η δικαστική απόφαση της 19/10/1990 περί «παράνομης και καταχρηστικής απεργίας», «έλλειψης προσωπικού ασφαλείας» κ.λπ. έπαιξε το ρόλο της ταφόπετρας για την απεργιακή κινητοποίηση, που έληξε άδοξα με απόφαση γενικής συνέλευσης που έγινε σε διαφορετικό χώρο εκτός πόλης και χωρίς να προηγηθεί γενική ειδοποίηση των εργαζομένων. Ο διάλογος συνεχίστηκε χωρίς αποτέλεσμα ή μάλλον με μοναδικό αποτέλεσμα τη συμφωνία μεταξύ διοίκησης και σωματείου που δεν τηρήθηκε και απολύθηκαν σύντομα όσοι δεν είχαν ξαναπροσληφθεί, και άρχισε το 1991 να γίνεται λόγος για νέες μαζικές απολύσεις και εκκαθάριση της Π - Π., η οποία τελικά αφέθηκε στην τύχη της, παρά τις προτάσεις που έγιναν από τη ΓΣΕΕ για τη βιώσιμη ανάπτυξη της ελληνικής κλωστοϋφαντουργίας στο πλαίσιο μιας πολιτικής γενικότερης βιομηχανικής ανάπτυξης¹⁵¹.

150. Βλ. Σταυροπούλου Αθ. (1992), *ό.π.* (σημ. 148), σσ. 19-21.

151. Βλ. «Η εναλλακτική θέση της ΓΣΕΕ για μια άλλη πορεία στην εξυγίανση της προβληματικής βιομηχανίας», *Απόψεις*, φύλλο Οκτ. 1991.

3. Οι κομματικές παρατάξεις είναι ελληνικό φαινόμενο;

Η σύντομη αυτή κριτική επισκόπηση της πορείας του συνδικαλιστικού κινήματος στην Ελλάδα κατά την εικοσαετία 1980-2001 θέτει εκ νέου ένα ερώτημα που ήδη από την αρχή έκανε την εμφάνισή του υπαινικτικά: αποτελεί η κομματικοποίηση μέσω των συνδικαλιστικών παρατάξεων αποκλειστικά ελληνικό φαινόμενο; Το δεύτερο ερώτημα είναι αν υπάρχει μέση οδός ανάμεσα στην απόλυτη αυτονομία και στην απόλυτη κομματική εξάρτηση.

Κατά τη γνώμη μου η ύπαρξη κομματικών συνδικαλιστικών παρατάξεων δεν είναι αποκλειστικά ελληνικό φαινόμενο. Στην Ελλάδα πήρε τέτοια ένταση λόγω της προϊστορίας της εμφάνισής τους. Ήδη από την προδικτατορική περίοδο οι συνδικαλιστικές παρατάξεις των κομμάτων είχαν κάνει την εμφάνισή τους (παρατάξεις Φ. Μακρή, Ε. Θεοδώρου - «Δημοκρατική Λειτουργία» που έλεγχαν τη ΓΣΕΕ καθ' όλη τη μετεμφυλιακή περίοδο, Δημοκρατική Συνδικαλιστική Αλλαγή της Ένωσης Κέντρου, Δημοκρατικό Συνδικαλιστικό Κίνημα της ΕΔΑ κ.λπ.). Ο πλήρης αποκλεισμός της Αριστεράς και των οργανώσεων όπου πλειοψηφούσε από τη ΓΣΕΕ, ενίοτε ο αποκλεισμός και του Κέντρου, τα πιστοποιητικά κοινωνικών φρονημάτων ως βασικό κριτήριο πρόσληψης στο δημόσιο τομέα και τις επιχειρήσεις του, η κατασταλτική πολιτική ενάντια στην Αριστερά και τους οπαδούς της, η πληθώρα των μικρών επιχειρήσεων στις οποίες ο συνδικαλισμός ήταν από ανύπαρκτος έως απαγορευμένος, η κοινωνική «πολυσθένεια» και πολυαπασχόληση στο πλαίσιο των ελληνικών οικογενειών που έβρισκαν διεξόδους ασφαλείας¹⁵² και η μετανάστευση είχαν ως αποτέλεσμα την καχεξία και αναποτελεσματικότητα των συνδικαλιστικών κινήματων των εργαζομένων και την προσφυγή των «μη προνομιούχων» κοινωνικών τάξεων και στρωμάτων στα πολιτικά κόμματα που πολιτεύονταν με τα συνθήματα της «αλλαγής» για την ικανοποίηση των άμεσων οικονομικών και κοινωνικών αιτημάτων και αναγκών τους. Τα πολιτικά κόμματα από τη μεριά τους ανταποκρίθηκαν σ' αυτή την κατάσταση εντάσσοντας με κάθετο τρόπο τις μάζες των πολιτικά και κοινωνικά αποκλεισμένων τάξεων και στρωμάτων στην πολιτική τους και, αργότερα, με το ΠΑΣΟΚ κυρίως, στο πολιτικό σύστημα. Έτσι η «κοινωνία των πολιτών», μέρος της οποίας αποτελεί το συνδικαλιστικό κίνημα, ήταν με τη σειρά της ισχνή, διαπερατή από τη στρατηγική των κομμάτων και του κράτους, ανήμπορη σε πολύ μεγάλο βαθμό να οικοδομήσει δικούς της αυτοδιοικούμενους και αυτοδιαχειριζόμενους θεσμούς και οργανώσεις¹⁵³. Βέβαια, κάθε ζωντανό, έστω και ισχνό,

152. Στο σημείο αυτό θα ήθελα να τονίσω ότι χρειάζεται ιδιαίτερη προσοχή ώστε οι έννοιες της κοινωνικής «πολυσθένειας» και της «πολυαπασχόλησης» να μην αναχθούν στους βασικότερους ή αποκλειστικούς παράγοντες που εξηγούν την καχεξία και αναποτελεσματικότητα των συνδικαλιστικών κινήματων των εργαζομένων. Για τη συζήτηση περί «πολυσθένειας» βλ. Τσουκαλάς Κ. (1999/1986), *Κράτος, Κοινωνία, Εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα, εκδ. Θεμέλιο, καθώς και τις κριτικές στη θέση αυτή: Καλόμαλος Θ. (1987), «Πολυσθένεια και μαρξική θεωρία», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχ. 64, σσ. 147-153, και Αλεξίου Θ. (2002), *Εργασία, Εκπαίδευση και Κοινωνικές Τάξεις: Το ιστορικό - θεωρητικό πλαίσιο*, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση, σσ. 394-6.

153. Χωρίς στη φάση αυτή να υπεισέλθουμε σε λεπτομέρειες του μονίμως αναπτυσσόμενου διεθνώς διαλόγου για τον προσδιορισμό της έννοιας της «κοινωνίας των πολιτών», θα δεχτούμε ότι «κοινωνία των πολιτών» είναι ο χώρος της κοινωνικής δομής όπου όλες οι υπόλοιπες σχέσεις εκτός

κοινωνικό σώμα με τον ένα ή τον άλλο τρόπο οικοδομεί στοιχειώδεις θεσμούς και οργανώσεις. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα ήταν τα εργοστασιακά σωματεία. Ατελείς εκδηλώσεις της ήταν οι αυτόνομες προσπάθειες για αποκομματικοποίηση του συνδικαλισμού και ανάδειξη των μελών των συνδικάτων σε πρωταγωνιστές των εξελίξεων (καθηγητές, τράπεζες το 1988). Για τα ελληνικά ιστορικά δεδομένα αυτή ήταν η μέση οδός ανάμεσα στην πλήρη κομματικοποίηση, που σίγουρα έχει ως απώτατο όριο την ισοπέδωση της «κοινωνίας των πολιτών», και την πλήρη αυτονομία που ενδεχομένως να έχει ως απώτατο όριο έναν αντικοινωνικό συντεχνιασμό.

Κόμματα και συνδικάτα στη Δύση

Τα συνδικαλιστικά μοντέλα που επικρατούν σε άλλες χώρες της Ευρώπης και της Αμερικής δεν είναι «καθαρά» και «ελεύθερα» από παραταξιακές και κομματικές αντιπαραθέσεις και αντιπαλότητες. Είναι μάταιος κόπος το να αναζητούμε μια τέτοια «καθαρότητα» σε πολιτικές κοινωνίες που διαπερνώνται από πολιτικές και κοινωνικές αντιθέσεις. Κάθε σύγχρονη κοινωνία έχει τη δική της ιστορική πορεία κρατικής συγκρότησης και τις διαφορετικές κοινωνικο - οικονομικές ιδιαιτερότητες που αντανακλώνται και στη συγκρότηση και δράση του συνδικαλιστικού κινήματος παρά τα όποια κοινά βασικά χαρακτηριστικά.

Η ελληνική περίπτωση της ενιαίας ΓΣΕΕ και των αντιμαχόμενων κομματικών συνδικαλιστικών παρατάξεων επί της ουσίας δεν απέχει πολύ από την ιταλική ή τη γαλλική, όπου τα πολιτικά κόμματα έχουν όχι απλά τις δικές τους παρατάξεις αλλά και δικές τους

κράτους και αγοράς είναι «εθελοντικές» και «συναινετικές» (βλ. Garner R. (1996), *Contemporary Movements and Ideologies*, New York - St. Louis, McGraw - Hill Inc., σσ. 71-2) αποτελώντας «το σύνολο των επαγγελματικών και εθελοντικών οργανώσεων και των κοινωνικών κινημάτων που έχουν πολιτικές λειτουργίες συνάρθρωσης συμφερόντων διαφορετικές από τις συνθήκες λειτουργίες των κομμάτων, δηλαδή από τη γενική ιεράρχηση των συλλογικών συμφερόντων και τη διεκδίκηση της εξουσίας» (βλ. Σωτηρόπουλος Δ., (1996), «Η εγγαστρίμυθη εξουσία: κοινωνία πολιτών και κεντρικό κράτος στην Τρίτη Ελληνική Δημοκρατία» στο Λυριντζής Χρ. - Νικολακόπουλος Ηλ. - Σωτηρόπουλος Δ. (επιμ.), *ό.π.* (σημ. 5), σελ. 122. Είναι αυτή η δομή στα πλαίσια της οποίας ο Hegel θεωρεί ότι «ο υποκειμενικός εγωισμός» μετατρέπεται σε «συμβολή στην ικανοποίηση των αναγκών όλων των άλλων» (βλ. Hegel G.W.F.), *Elements of the Philosophy of Right*, Cambridge, Cambridge University Press, 1991, σελ. 233). Σύμφωνα με τον Martin Carnoy, «η φυσικοδικαιϊκή άποψη αντιλαμβάνεται την κοινωνία των πολιτών ως κυριαρχία της τάξης σε μια φυσική κατάσταση όπου οι άνθρωποι βρίσκονται σε κάποια προκρατική κοινωνία. Κοινωνία πολιτών σημαίνει οργάνωση απόμων πέρα από οικογένεια, παραγωγή κ.λπ. σε συλλογική οντότητα που διέπεται από νόμους» Η άποψη των Marx και Engels διαχωρίζει εντελώς την κοινωνία πολιτών από το κράτος στο βαθμό που αναφέρονται στη βάση και στο οικοδόμημα αντιστοίχως και θεωρούν πως η πρώτη κυριαρχεί επί του δεύτερου (Marx), και πως η κοινωνία πολιτών ως πρωτεύουσα και καθοριστική δημιουργεί τη δευτερεύουσα και εξαρτημένη πολιτική τάξη. Ο Α. Gramsci στην προσπάθειά του να «ανανεώσει» τη μαρξιστική θεωρία τονίζει πως δεν είναι η βάση παρά το εποικοδόμημα που «αντιπροσωπεύει τον ενεργό και θετικό παράγοντα της ιστορικής εξέλιξης (...) και (...) γίνεται τελικά επίκεντρο ανάλυσης», βλ Carnoy M. (1992), *Κράτος και πολιτική θεωρία*, Αθήνα, εκδ. Εξάντας, σσ. 22-36.

συνμοσπονδίες, με συνέπεια τα προβλήματα εκπροσώπησης να είναι τόσο έντονα ώστε να απαξιώνεται η έννοια του συνδικαλισμού με πολύ πιο γρήγορα βήματα.

Η ιδιάζουσα περίπτωση των συνδικάτων της Βρετανίας¹⁵⁴, της ΟΔΓ και των σκανδιναβικών κρατών δεν αναιρεί αυτήν τη θέση. Ακόμη και στα συνδικάτα των ΗΠΑ¹⁵⁵ και του Καναδά, όπου οι δομές του πολιτικού συστήματος ενσωματώνουν τις ταξικές και κοινωνικές αντιπαραθέσεις στα πλαίσια των δύο κυρίαρχων κομμάτων και τα συνδικάτα είχαν επί δεκαετίες ολόκληρες υποστηρίξει την εργασιακή ειρήνη, οι συγκρούσεις για την εξουσία στους κόλπους των συνδικάτων παίρνουν τη μορφή της συσπείρωσης σε αντίπαλες συνδικαλιστικές παρατάξεις. Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα σύγκρουσης της τελευταίας 25ετίας είναι αυτό του συνδικάτου οδηγών φορτηγών «Teamsters», όπου η παράταξη «Teamsters for a Democratic Union»¹⁵⁶ συγκρούεται με την παράταξη του J. Hoffa Jr.¹⁵⁷.

Συνεπώς, οι κομματικές συνδικαλιστικές παρατάξεις δεν αποτελούν ελληνικό μοναδικό φαινόμενο. Αν μπορούσε κανείς να διατυπώσει με δύο λόγια το αίτημα που μπορεί να ενώσει, αυτό είναι το αίτημα της συνδικαλιστικής δημοκρατίας και της αυτονομίας

154. Η δημιουργία του Βρετανικού Εργατικού Κόμματος από τα συνδικάτα το 1909 και η μέχρι προ διετίας στενότερη σχέση μεταξύ συνδικάτου και κόμματος δεν αναιρεί τη θέση αυτή. Για την ύπαρξη και αντιτιθέμενων παρατάξεων στο εσωτερικό των βρετανικών συνδικάτων με έμμεσες ή άμεσες αναφορές στα μικρά κόμματα και ομάδες της εντός και εκτός Ε.Κ. Αριστεράς (π.χ. ΚΚΜΒ) βλ. Hughes J. (1972). «Should Party Systems be Encouraged in Trade Unions? The Case of the British Communist Party» στο McCarthy W.E.J.(ed.), *Trade Unions: Selected Readings*, Harmondsworth, Penguin Books Ltd.

155. Για το θέμα της δημοκρατίας στα συνδικάτα και των ομαδοποιήσεων γύρω από συνδικαλιστές ηγέτες και τις άτυπες παρατάξεις τους και τις σχέσεις τους με τα πολιτικά κόμματα των ΗΠΑ βλ. Lipset S.M., Trow M.A. and J.S. Coleman (1972), «Democracy and Oligarchy in Trade Unions» στο McCarthy W.E.J., *ό.π.* (σημ. 154), σσ. 155-171. Στο ίδιο θέμα ο Seymour M. Lipset αναφέρεται πιο αναλυτικά στο Lipset S. (1990), *Political Man: The Social Bases of Politics*, Baltimore, Johns Hopkins University Press.

156. Η παράταξη αυτή έχει στόχο της την αναδιάρθρωση του συνδικάτου ώστε να δοθεί ο λόγος στα μέλη της βάσης του συνδικάτου και υποστηρίζεται από την προοδευτική πτέρυγα του Δημοκρατικού Κόμματος, τα μικρά κόμματα και ομάδες της Αριστεράς, καθώς και από τις κύριες οργανώσεις των εθνικών και φυλετικών μειονοτήτων που αποτελούν το «νέο αίμα» στην προσπάθεια αναγέννησης του αμερικανικού συνδικαλισμού. Βλ. Συνέντευξη του John Sweeney στην εφημερίδα *Los Angeles Times* στην ηλεκτρονική διεύθυνση http://www.blythe.org/nytransfer - subs/Labor/John_Sweeney:_Labor_in_a_Time_of_War. Για μια κριτική παρουσίαση βλ. McClure L. (1995), «AFL - CIO: A Revolution of Degrees», <http://www.populist.com/11-95/McClure.html>.

157. Η παράταξη του J. Hoffa Jr. υποστηρίχθηκε με πάθος από κύκλους του κεφαλαίου (π.χ. εφημερίδα *Wall Street Journal*) και το Ρεπουμπλικανικό Κόμμα (στις προκριματικές εκλογές για το προεδρικό χρίσμα του κόμματος που έγιναν στην πολιτεία Iowa αντιπροσωπεία της παράταξης του J. Hoffa Jr. υποστήριξε ανοιχτά τον υπερ - συντηρητικό υποψήφιο P. Buckanan λόγω των απομονωτικών θέσεών του και της εναντίωσής τους στη NAFTA. Για περισσότερες λεπτομέρειες ο αναγνώστης μπορεί να ανατρέξει στο ηλεκτρονικό Διαδίκτυο στο site του τηλεοπτικού δικτύου *MSNBC*. Κατά έναν περίεργο τρόπο, μετά την ήττα του εκλεκτού του, την αποσκήτσή του από το Ρεπουμπλικανικό Κόμμα και την υποψηφιότητά του με το Μεταρρυθμιστικό Κόμμα, ο Hoffa υποστήριξε τελικά τον υποψήφιο του αριστερού Πράσινου Κόμματος Ralph Nader. Σήμερα υποστηρίζει τις ενέργειες της κυβέρνησης G. Bush Jr.

του συνδικαλιστικού κινήματος· η δημοκρατική αυτονομία δεν προϋποθέτει κατάργηση των παρατάξεων αλλά εκδημοκρατισμό τους και ανάδειξη του ρόλου της βάσης των εργαζομένων - μελών του κινήματος.

4. Το αβέβαιο μέλλον του συνδικαλιστικού κινήματος

Η πολιτική κυριαρχία του ΠΑΣΟΚ δεν είναι πλέον σίγουρη για μια σειρά από λόγους. Η βασική αιτία της ασταθούς κυβερνητικής θητείας του ΠΑΣΟΚ, μετά την τελευταία οριακή εκλογική νίκη του τον Απρίλιο του 2000, είναι η οριστική ρήξη των δεσμών του με τα λαϊκά - εργατικά στρώματα που το στήριξαν σε όλη την διάρκεια της 28χρονης πορείας του. Είναι σαφές ότι η κατάσταση αυτή δεν έχει μόνο εθνικά χαρακτηριστικά αλλά είναι αποτέλεσμα και της γενικότερης κατάστασης της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας, που εγκατέλειψε τον αντικειμενικό στόχο της ισότητας και τα συμφέροντα της εργατικής τάξης και αντί να μεταρρυθμίσει τον καπιταλισμό μεταρρυθμίστηκε η ίδια¹⁵⁸. Τον Απρίλιο του 2001 η λανθάνουσα δυσaréσκεια των λαϊκών - εργατικών στρωμάτων βγήκε στην επιφάνεια και εκατοντάδες χιλιάδες εργαζόμενοι κατέκλυσαν τους δρόμους των μεγάλων ελληνικών πόλεων, με αφορμή τις κυβερνητικές προτάσεις για το ασφαλιστικό, σε μια αυθόρμητη συλλογική προσπάθεια να αποκρούσουν τις ακραίες συνέπειες των πολιτικών απορρύθμισης του στοιχειώδους κράτους πρόνοιας. Ως συνέπεια αυτής της στιγμιαίας εξέγερσης της ευρύτερης εργατικής τάξης εναντίον της κυβερνητικής πολιτικής, άρχισε πάλι να σπέρνεται το «ζιζάνιο» της αμφισβήτησης.

«Αμφισβητώ», κατά τον Ευ. Παπανούτσο, «δεν σημαίνει (για την ακρίβεια: δεν σημαίνει ακόμα) αποδοκιμάζω, αποκηρύττω, απαρνιέμαι. Αλλά οπωσδήποτε υπονοεί ότι έπαψα να αποδέχομαι μια κατάσταση πραγμάτων (ή μια σειρά ιδεών) όπως έκανα ως τώρα, γιατί γεννήθηκαν μέσα μου αμφιβολίες που με αναγκάζουν να άρω την εμπιστοσύνη μου και να θέσω κάτω από αυστηρότερο έλεγχο το αντικείμενό μου»¹⁵⁹.

Μια περίοδος ενσωμάτωσης του συνδικαλιστικού κινήματος στις δομές και στη λογική του δεδομένου πολιτικού συστήματος άρχισε πλέον να γίνεται κατανοητό πως φτάνει στο τέλος της¹⁶⁰. Η αμφισβήτηση αυτή έχει διπλό χαρακτήρα. Από τη μια ολόένα και

158. Βλ. Moschonas G. (2002), *In the Name of Social Democracy: The Great Transformation from 1945 to the Present*, London, Verso Books. Ο συγγραφέας τονίζει ότι πέρα από τη ρήξη των δεσμών της σοσιαλδημοκρατίας με τα λαϊκά - εργατικά στρώματα, οι κομματικές της δομές ξεφτιλίζουν ενώ ενισχύονται οι θέσεις των ελίτ και του κομματικού ηγέτη. Κατά τη διάρκεια του «μεγάλου μετασχηματισμού» της σοσιαλδημοκρατίας που λαμβάνει χώρα εδώ και 25 χρόνια, εκτυλίσσεται μια διαδικασία «απο-σοσιαλδημοκρατικοποίησης». Αποτελέσματα αυτού του μετασχηματισμού: διάχυση πολιτικού κυνισμού στους κόλπους των ευρωπαίων ψηφοφόρων, διείσδυση της άκρας Δεξιάς στα νέα πληθειακά στρώματα, συγκρούσεις με τα συνδικάτα.

159. Βλ. Παπανούτσος Ευ. (1985), *Η κρίση του Πολιτισμού*, Αθήνα, εκδ. Φιλιππότης, σελ. 41 (παραπομπή από Καλογεράτος Π. (2001), *Τα «κοινωνικά κινήματα» ως γνωστικό αντικείμενο της Πολιτικής Επιστήμης και της Κοινωνιολογίας*, Αθήνα, εκδ. Σάκκουλας, σελ. 328).

160. Για την έννοια της ενσωμάτωσης, βλ. Duverger M. (1987/1971), *Εισαγωγή στην πολιτική*, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση, σσ. 189-193.

περισσότεροι/ες εργαζόμενοι/ες θεωρούν ότι τα συνδικάτα είναι ακόμη χρήσιμοι φορείς για την προώθηση των συμφερόντων και των αιτημάτων τους και πως πρέπει να υπάρξει μια αλλαγή στις αντιλήψεις, στη στρατηγική και στη λειτουργία του εργατικού συνδικαλιστικού κινήματος. Από την άλλη, η ατομικιστική νοοτροπία που ενισχύεται με την πολιτική του νεοφιλελευθερισμού και οι εξελίξεις στο χώρο των καπιταλιστικών επιχειρήσεων ωθούν τους εργαζομένους στις προσωπικές λύσεις των προβλημάτων τους.

Τα στατιστικά στοιχεία δείχνουν, όμως, ότι η αποσυνδικαλιστικοποίηση εξελίσσεται σε μεγάλο πρόβλημα¹⁶¹. Ο Πίνακας 1 δείχνει το μέγεθος του προβλήματος και τη διαχρονική εξέλιξή του¹⁶², ενώ ο Πίνακας 2 δείχνει τη μείωση της αναλογίας συνδικαλισμένων/εργαζομένων, δηλαδή της συνδικαλιστικής πυκνότητας.

Πίνακας 1

Μέλη και Συνδικαλιστική Πυκνότητα του Ελληνικού Συνδικαλιστικού Κινήματος

Έτος ¹	Σύνολο μισθωτών (000) ²	Συνδικαλισμένοι μισθωτοί (000) ³	Συνδικαλιστική πυκνότητα ⁴
1983	1.697,4	666,6	39,3%
1986	1.774,2	761,1	42,9%
1989	1.882,2	766,5	40,7%
1992	1.937,6	717,8	37,1%
1995	2.060,1	655,7	31,8%
1998	2.245,0	654,3	29,1%

1. Έτη συνεδρίων ΓΣΕΕ - ΑΔΕΔΥ

2. Πηγή: ΕΣΥΕ, Έρευνες Εργατικού Δυναμικού

3. Άθροισμα των ψηφισάντων μελών των συνδικαλιστικών οργανώσεων που εκπροσωπήθηκαν στα συνέδρια της ΓΣΕΕ και της ΑΔΕΔΥ

4. Ποσοστό των συνδικαλισμένων μισθωτών στο σύνολο των μισθωτών εργαζομένων

161. Σύμφωνα με έρευνα της εταιρείας ερευνών V - PRC που αποκάλυψε το μεγάλο πρόβλημα της αποσυνδικαλιστικοποίησης (65,6% των ερωτηθέντων δεν είναι μέλη επαγγελματικού σωματείου ή συλλόγου εργαζομένων έναντι 21,8% που είναι μέλη), οι μισθωτοί εργαζόμενοι θεωρούν ότι τα συνδικάτα είναι οι πιο ικανοί φορείς ως προς την προώθηση των συμφερόντων τους σε σχέση με τα κόμματα (60,6% έναντι 7,4%). Βλ. το δικτυακό τόπο της εταιρείας <http://www.v-prc.gr>.

162. Οι πίνακες έχουν ληφθεί από Παλαιολόγος Ν. (2002), «Από την παράδοση ... στην ανάγκη για μεταρρύθμιση: Κριτικές σκέψεις πάνω στη δομή και τη λειτουργία του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος», *Εργασία 2002*, Αθήνα, έκδ. Ινστιτούτου Αστικού Περιβάλλοντος και Ανθρωπίνου Δυναμικού του Παντείου Πανεπιστημίου.

Πίνακας 2

Μέλη και Συνδικαλιστική Πυκνότητα ΓΣΕΕ - ΑΔΕΔΥ

Έτος ¹	Εργαζόμενοι με σχέση εργασίας ιδιωτικού δικαίου (000) ²	Εργαζόμενοι με σχέση εργασίας δημοσίου δικαίου (000) ³	Ψηφίσαντα μέλη ΓΣΕΕ (000)	Ψηφίσαντα μέλη ΑΔΕΔΥ (000)	Συνδικ. πυκνότητα ΓΣΕΕ	Συνδικ. πυκνότητα ΑΔΕΔΥ
1983	1.340,4	357,0	570,6	96,0	42,6%	26,9%
1986	1.378,2	396,0	596,1	165,0	43,3%	41,7%
1989	1.435,2	447,0	564,5	202,0	39,3%	45,2%
1992	1.478,6	459,0	482,3	235,5	32,6%	51,3%
1995	1.595,1	465,0	429,5	226,2	26,9%	48,6%
1998	1.758,0	487,0 ⁴	413,8	240,5	23,5%	49,4%

1. Έτη συνεδρίων ΓΣΕΕ - ΑΔΕΔΥ

2. Προκύπτει μετά την αφαίρεση των μισθωτών με σχέση εργασίας δημοσίου δικαίου από το σύνολο των μισθωτών που καταγράφει η Έρευνα Εργατικού Δυναμικού της ΕΣΥΕ.

3. Πηγή: ΥΠΕΘΟ, Γεν. Διεύθυνση Μακροοικονομικής Πολιτικής: *Η Ελληνική Οικονομία 1960-1997, Μακροχρόνιες Μακροοικονομικές Στατιστικές Σειρές, Αθήνα 1998* (περιλαμβάνεται το σύνολο του δημόσιου τομέα και της τοπικής αυτοδιοίκησης, εκτός των ΚΝΠΙΔ - συμπεριλαμβάνονται και οι στρατιωτικοί οι οποίοι δεν έχουν το δικαίωμα συνδικαλισμού).

4. Ο αριθμός αφορά το 1997.

5. (Σημ. Θ.Τ.: τίθεται ένα ερώτημα: κατά πόσο ορισμένα στοιχεία που δεν εμφανίζονται σε μια τόσο γενική σύγκριση μπορούν να απεικονίσουν πλήρως την πραγματικότητα. Για παράδειγμα έχουν καταγραφεί μετακινήσεις σωματείων από τη ΓΣΕΕ στην ΑΔΕΔΥ;)

Η ανάγκη για επανεξέταση και αναδιάρθρωση των δομών και των λειτουργιών του συνδικαλιστικού κινήματος, καθώς και για αναπροσανατολισμό των πολιτικών και κοινωνικών διεκδικήσεων του στη βάση της ταξικής δημοκρατικής και αυτόνομης αντίληψης είναι επιτακτική. Το παράδειγμα του Συλλόγου Προσωπικού Τράπεζας Πίστωσης κατά τη δεκαετία του '80 ήταν ενδεικτικό και μπορεί να χρησιμεύσει στη σημερινή φάση ως πρότυπο

Πίνακας Απεργιακής Δραστηριότητας στην Ελλάδα (1975-1996)

ΕΤΗ	ΑΠΕΡΓΙΕΣ	ΑΠΕΡΓΟΙ	ΧΑΜΕΝΕΣ ΩΡΕΣ
1975	142	46.374	1.743.353
1976	947	300.759	6.145.245
1977	569	559.858	9.643.823
1978	616	471.305	7.406.087
1979	588	1.262.443	12.255.273
1980	726	1.407.821	20.933.506
1981	466	401.757	5.690.988
1982	968	354.315	9.731.263
1983	585	224.265	3.881.889
1984	280	155.318	3.350.324
1985	456	785.725	7.660.879
1986	214	1.106.330	8.839.369
1987	249	1.609.175	16.537.686
1988	320	449.441	6.523.896
1989	207	795.744	9.280.631
1990	200	1.303.970	23.440.770
1991	161	476.582	5.839.663
1992	824	243.173	2.830.017
1993	596	181.737	1.602.316
1994	215	73.859	665.666
1995	110	52.246	449.960
1996	171	76.060	765.336
1997	άγνωστο	216.799	1.522.577
1998	άγνωστο	214.546	1.515.347
1999	άγνωστο	4.411	45.618

Πηγές: υπουργείο Εθν. Οικονομίας και υπουργείο Εργασίας (αναδημοσίευση από Κουκουλές Γ. (1998), «Συλλογικές εργασιακές σχέσεις», σε Πετρινιώτη Ξ. και Κουκουλές Γ. (επιμ.), *Επιτηρίδα Εργασίας 1998*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Παντείου, και Κατσορίδας Δ.Α., & Κολλιός Γ. (2002), «Η εξέλιξη των απεργιών στην Ελλάδα», στο *Εργασία 2002*, έκδ. Ινστιτούτο Αστ. Περιβάλλοντος και Ανθρώπινου Δυναμικού Παντείου Πανεπιστημίου).

μη ενσωματώσιμου, αγωνιστικού συνδικάτου που δεν μεταβάλλεται «διά της 'διαβρώσεως' της αυτόνομης υπάρξεώς του».¹⁶³

163. Βλ. Τερλεξής Π., (2001/1973), *Το πολιτικό σύστημα*, Αθήνα, Έκδοση Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών, σ.σ. 90-95.